YAHUDİLİK VE HIRISTİYANLIK AÇISINDAN

KUR'ÂN'IN TARTIŞMALI KONULARI

BAKİ ADAM

YAHUDİLİK VE HIRİSTİYANLIK AÇISINDAN

KUR'AN'IN TARTIŞMALI KONULARI

Prof. Dr. BAKİ ADAM

1962 yılında Denizli'nin Tavas ilçesine bağlı Balkıca Köyü'nde doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1987'de mezun oldu. 1988'de aynı fakültenin Dinler Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. 1989'da, *"Dinlerce Hacc İbadeti Üzerine Bir Araştırma"* isimli teziyle yüksek lisans öğrenimini tamamlayan Baki ADAM, aynı yıl doktora çalışmasına başladı. Doktora çalışmaları esnasında, 1991-1992 yıllarında araştırmalarda bulunmak üzere sekiz ay İsrail'de Tel-Aviv Üniversitesi'nde kaldı. 1994 Haziran ayında, *"Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat ve Yahudi Hayatındaki Yeri"* isimli teziyle doktorasını bitirdi. Kasım 1997'de doçent, Aralık 2003'te de Profesör oldu. Hâlen Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda görevine devam etmektedir.

Eserleri:

Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar Yay.

Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yay.

Prof. Dr. BAKİ ADAM

Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından

Kur'an'ın Tartışmalı Konuları

pınar yayınları
alay köşkü cad. küçük sok. civan han
no: 6/3 cağaloğlu-istanbul
tel: 0212 520 98 90 fax: 0212 527 06 77
www.pinaryayinlari.com
bilgi@pinaryayinlari.com

yahudilik ve hıristiyanlık açısından
kur'an'ın tartışmalı konuları
baki adam

pınar yayınları: 276
araştırma, inceleme : 52

ISBN: 978-975-352-314-1

birinci basım: mart 2011

içdüzen: furkan selçuk ertargin
kapak: tekin öztürk
baskı ve cilt: şenyıldız matbaacılık
gümüşsuyu cad. no: 3 kat: 1
topkapı-ist. tel: 0212 483 47 91

yayınevi sertifika no: 16148

İçindekiler

Önsöz...7

Birinci Bölüm:
Hz. MUSA, HAMAN VE FİRAVUN KAZIKLARI...............11
A. Kur'an Verilerine Göre Hz. Musa Zamanınıdaki Mısır Firavununun Kimliği 15
1. Firavun Kelimesinin Anlamı ve Firavunların Tanrısal Kimliği 16
2. Kazıklar Sahibi Firavun 18
3. Firavun Kazıkları: Dikilitaşlar 20
B. Kazıkları Yapan Mimarbaşı Haman.........................29

İkinci Bölüm:
ÜZEYİR'İN ALLAH'IN OĞULLUĞU PROBLEMİ.............45
A. Problemin Mahiyeti...45
B. Merkabalı Mistisizmi ve Hıristiyanlık Üzerindeki Etkisi 59
1. Merkabah Mistisizminin Temel Figürü "Tanrı Oğlu Metatron"... 61
2. Mistik Essenilerde Tanrı Oğlu Mesih Anlayışı ve Hıristiyanlıkla İlişkisi... 66

3. Merkabah Mistisizminin Hıristiyanlık
Üzerindeki Yansımaları 69
4. Metatron ile İsa Arasındaki Paralellikler 73
C. Üzeyir, Ezra Değil Metatron (Enoh)......................77

Üçüncü Bölüm:
MERYEM TESLİSİN ÜÇÜNCÜ UNSURU MU? 91

BİBLİYOGRAFYA 119
İNDEKS 125

Önsöz

Kur'an, İslâm'ın kutsal kitabı olduğu gibi, aynı zamanda Dinler Tarihi için de önemli bir kaynaktır. Çünkü o, başta Yahudilik ve Hıristiyanlık olmak üzere, insanın dinî tecrübesiyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Kur'an'ın Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkında verdiği bilgiler, bu dinlerin kaynaklarında verilenlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak Kur'an, resmî inanç sistemleri yerine, iman-ibadet-ahlâk ilişkisi çerçevesinde Yahudi ve Hıristiyan yaşamında yer alan tevhide aykırı anlayış ve uygulamaları yansıttığı için, bazen bu dinlerin kaynaklarından farklı bilgiler sunmaktadır. Bu tür farklılıklar kıssaların anlatımında da görülmektedir. Kendi kaynaklarını Kur'an'ın temeli olarak görme eğiliminde olan Abraham Geiger, William Muir, W. Goldsack ve C. Torrey gibi Yahudi ve Hıristiyan oryantalistler, bu farklılıkları Kur'an'ın hatası olarak değerlendirmektedirler. Hâlbuki Kur'an, doğrudan bu dinlerin temel kaynaklarını referans almamaktadır.

Bu çalışmada, Kur'an'ın günümüzün küresel kitle iletişim aracı olan internet sitelerinde de polemik konusu yapılan üç konusu ele alınmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, Hz. Musa kıssasında sözü edilen Firavun ve Haman'ın kimliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi, Haman'ın adı Eski

Ahit'in Ester kitabında da geçmektedir. Ancak Ester'deki Haman Firavunlar dönemi Mısır'ında değil, Persler dönemi İran'ında yaşamıştır. Dolayısıyla, Ester'deki bilgiyle Kur'an'daki bilgi arasında zıtlık bulunmaktadır. Ester'dekini doğru kabul eden Yahudi ve Hıristiyan polemikçiler, Kur'an'ı bu konuda tarihsel hata yapmakla itham etmişlerdir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Yahudilerin Hıristiyanlar gibi Allah'a oğul isnat ettiklerini bildiren Tevbe suresi 30. ayet incelenmiştir. Bu ayette, Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak kabul ettikleri belirtilmektedir. Yahudiler ise, dinlerinde böyle bir inancın bulunmadığını, Kur'an'ın kendilerine iftira attığını söylemektedirler. İbn Hazın Yemen Yahudilerinde, Makdisi de Filistin Yahudilerinde böyle bir inancın bulunduğunu iddia etmektedir. Ancak onların iddiaları doğrulanabilir nitelikte değildir.

Çalışmanın son bölümünde, Hıristiyan teolojisi açısından problemli görünen bir konu işlenmiştir. Bu konu, Hz. Meryem'in Hıristiyan Teslis inancıyla ilişkisiyle ilgilidir. Hıristiyanlar, "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve annemi iki ilah edinin, dedin?..." (Maide 116) ayetini referans alarak, Kur'an'da Teslisin üçüncü unsuru olarak Kutsal Ruh yerine Hz. Meryem'in sunulduğunu ve bunun Hıristiyan öğretisi açısından ciddî bir hata olduğunu iddia etmektedirler. Bu bölümde, Hz. Meryem'in Hıristiyan teolojisindeki yerinden hareket edilerek, Maide 116. ayetin Teslisle ilgilisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada ele alınan üç konu, birbirinden farklı alanlara aittir. Bir kişinin bu alanların hepsinde uzman olma olanağı bulunmadığı için, birtakım hataların yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu bakımdan, gelebilecek yerinde eleştirileri peşinen kabul ettiğimizi burada belirtmek durumundayız.

Prof. Dr. Baki ADAM
12. 06. 2003 / Ankara

Birinci Bölüm

Hz. Musa, Haman ve Firavun Kazıkları

Bugün milyonlarca insanın saygı duyduğu, tarihe damgasını vuran Hz. İbrahim, Hz. Yakup ve Hz. Musa gibi Kutsal Kitap şahsiyetlerinin tarihsel birer şahsiyet olup olmadıkları modern dünyada tartışma konusudur. Bu şahsiyetler, ne yazık ki, Akadlı Sargon, Babilli Hammurabi, Mısırlı II. Ramses'ten daha az da olsa, yaşamları ile ilgili olarak, Kutsal Kitapların dışında, tarihte herhangi bir iz bırakmamışlardır. Bu yüzden pek çok Yahudi ve Hıristiyan bilgin, Tevrat'ta anlatılan olayların gerçek olaylar değil de, sadece örnek birer mesel olarak yorumlanması gerektiğini söylemiştir. Bu çerçevede XIX. yüzyılın başlarında Alman araştırmacılar, Eski Ahit'in tarihî bir belge değil, bir efsane olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, Eski Ahit'in baş tarafındaki kitaplarda sözü edilen kişiler gerçek kişiler olmayıp, İsrail kavmini sembolize eden efsane kahramanlardı. Yani, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Musa aslında birer efsane figürleri idi. Buna karşılık, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan dindar kesim, ilahî vahiyle gelen bu hikâyelerin bütünüyle gerçek olduğunu savundu.[1] Kutsal Kitaplarda

1 Paul Johnson, Yahudi Tarihi, çeviri: Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul 2000, s. 11.

anlatılanları dikkate almaya değer bulan pek çok arkeolog da, Kutsal Kitaplardaki şahsiyetlerin tarihsel gerçekliklerini ispat edebilmek için, Mezopotamya, Mısır, Suriye ve Filistin gibi antik yerleşim bölgelerinde yıllar süren kazılar yaptılar. Fakat, bu şahsiyetlerin tarihsel birer şahsiyet olduğunu ispat edebilecek en ufak bir bulgu elde edilemedi. Nitekim, antik Sümer şehirlerinden Ur'da yaptığı kazılarla meşhur olan İngiliz arkeolog Leonard Woolley, Tevrat'ın Tekvin kitabında geçtiği şekliyle, üzerinde sadece "Terah oğlu Abraham" ibaresinin yazılı olduğu bir tablet bile bulamamaktan yakınmıştır.[2] Geçen asrın başlarında Mısır Araştırma Fonu, doğu deltada yaptığı kazı çalışmalarında İbranilere ilişkin kalıntılar bulacağı ümidindeydi, fakat ümitleri boşa çıktı.

Gelişmekte olan Mısırbilim (Egyptology), hem tarihî hem de coğrafî keşiflerle, İsrailoğullarının Mısır serüveninin arka planını aydınlatmaktadır. Fakat onların Mısır'daki ikametleri hakkında bulgu elde etme hususunda pek az şans vardır. Hz. Musa ile ilgili bilgilerin bulunabileceği ümidi beslenen hiyeroglif metinlerde şimdiye kadar önemli hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Sadece, İsrail Stelası olarak tanımlanan Papyrus Anastasi I'in 27. satırında: "İsrail harap ediliyor, artık onun soyu var olmayacak" ifadesi yer almaktadır. Ancak bu metin, II. Ramses'in oğlu Merneptah'ın Libya zaferiyle ilgilidir.[3] Bu metnin İsrail Stelası olarak isimlendirilmesi yanlış değerlendirmeden kaynaklanmaktadır.

Tarihsel belgelerde herhangi bir şeye rastlanmamakla birlikte, Kutsal Kitap araştırmacıları, Eski Ahit'te hikâyesi anlatılan kutsal şahsiyetleri, bu şahsiyetlerin hikâyelerindeki bazı bilgileri tarihsel verilerle örtüştürmek suretiyle tarihte bir yere yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu konuda en çok denemesi yapılan şahsiyet ise Hz. Musa'dır. Eski Ahit'in Çıkış

---

2 Bkz. Sir Leonard Woolley, Abraham: Découvertes récentes sur les origines des hébreux, Payot, Paris 1949, s. 23.

3 Bkz. Jack Finegan, Light From the Ancient Past, USA 1946, s. 104-105.

kitabının başlarında (I: 8-11) anlatılanlardan hareketle, Hz. Musa'nın II. Ramses döneminde yaşadığı kanaati bu araştırmacılar arasında neredeyse yaygınlık kazanmıştır. Bu kanaatin yaygınlaşmasına neden olan bilgi ise, Çıkış kitabında yer alan Pitom ve Raamses şehir adlarıdır. Çıkış kitabının ilgili kısmında, İbranilerin Pitom ve Raamses ambar şehirlerini yaptıkları belirtilmektedir. Tarihî kayıtlarda da, 1290-1224 yılları arasında hüküm süren II. Ramses'in Pi-Ramessum (veya Per Ramses) şehrini yaptırdığı geçmektedir.[4] Bu iki kayıt, Hz. Musa'nın II. Ramses döneminde yaşadığı kanaatini ön plana çıkarmıştır.[5] Bununla birlikte, Yahudi ve Hıristiyan araştırmacılar arasında İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışının II. Ramses'ten yaklaşık iki asır önce gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürenler de bulunmaktadır. Onları böyle bir varsayıma sevk eden, Eski Ahit'in I. Krallar kitabında yer alan şu cümledir: "Ve vaki oldu ki, İsrailoğullarının Mısır diyarından çıkmalarının dört yüz sekseninci yılında, Süleyman'ın İsrail üzerine saltanatının dördüncü yılında, ikinci ay olan Ziv ayında, Rabbin evini yapmaya başladı."[6] Mabedin yapımının M.Ö. 967 ila 962 yılları arasında[7] başladığını varsayan bu araştırmacılar, bu tarihe dört yüz seksen yıl ilave ederek, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışının tarihini M.Ö. 1447/1442'ye kadar geriye götürmektedirler.[8] Bu tarihte yönetimin başında, XVIII. Hanedanlıktan III. Tutmose (1490-1450 veya 1436) bulunmaktadır.[9]

---

4 Bkz. Yusuf Ziya Özer, Mısır Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987 (ikinci baskı), s. 248.

5 Finegan, s.107.

6 I. Krallar, 6: 1.

7 Süleyman, M.Ö. 960'lı yıllarda tahta geçmiş ve kırk yıl hüküm sürmüştü. Bkz. David J. Goldberg-John D. Rayner, The Jewish People, Gr Britain 1987, s. 30.

8 Bkz. Finegan, s.105-106.

9 Finegan, s. 106.

A.
Kur'an Verilerine Göre Hz. Musa Zamanındaki Mısır Firavununun Kimliği

Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarına paralel olarak, Kur'an da geçmişte yaşamış Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yakup ve Hz. Musa gibi kutsal şahsiyetlerin hikâyelerinden söz eder. Bunlardan Hz. Musa, Kur'an'da hikâyesi en ayrıntılı olarak anlatılan bir peygamberdir. Başka hiçbir peygamberin hayat hikâyesi onunki kadar ayrıntılı anlatılmamıştır. Ancak, Kur'an'da anlatılan Hz. Musa'nın hikâyesini doğrudan tarihle ilişkilendirmek zordur. Çünkü Kur'an, bir tarih kitabı olmadığından, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarından farklı olarak, yer, zaman ve şahıs isimlerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmez. Kur'an'ın bu özelliği ona bir avantaj sağlamış, diğer kutsal kitaplar gibi, tarihsel olay ve olgulara zıt düşmekle eleştirilmemiştir. Bununla birlikte Kur'an, bu kutsal şahsiyetlerin hayat hikâyelerine ışık tutacak o dönemin önemli olaylarına ve fenomenlerine işaretlerde bulunmaktadır. Hz. Musa'nın hikâyesinde bu işaretlere bolca rastlanmaktadır. Özellikle, Hz. Musa ile mücadele eden Mısır Firavunu hakkında verilen bilgiler önemlidir.

1. Firavun Kelimesinin Anlamı ve Firavunların Tanrısal Kimliği

Kur'an'da, Hz. Yusuf'un hikâyesindeki Mısır kralından "Melik", Hz. Musa'nın hikâyesindeki kraldan ise "Firavun" olarak söz edilmektedir. Tevrat'ta böyle bir ayrım yoktur. Tevrat, her iki peygamber zamanındaki Mısır krallarını "Firavun" olarak niteler.[10] Ayrıca, M.Ö. 2000 civarında yaşadığı tahmin edilen Hz. İbrahim dönemindeki Mısır kralının da Firavun olduğunu belirtir.[11] Halbuki Mısırbilimcilerin (Egyptolog) tespitine göre, "Firavun" unvanı, "yaşayan tanrı" anlamında, XVIII. Hanedanlıktan itibaren Yeni Krallık Döneminde (M.Ö. 1539-1292) kullanılmaya başlanmıştır.[12] Bu bakımdan, "Firavun" unvanının Kur'an'daki kullanımı Mısırbilim verileriyle örtüşmektedir. Aynı şeyi Tevrat için söylemek ise mümkün görünmemektedir.

Eski Mısır dilinde Firavun kelimesi, "büyük ev" anlamındaki "Per aa"dan elde edilmiş bir kraliyet unvanıdır. Resmî belgelerde Mısır kralının tam adı beş addan oluşuyor ve bu adlardan her birinin önüne şunlardan biri konuyordu: Horus, İki Hanımefendi, Altın Horus, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı, İki Ülkenin Efendisi, Ra'nın Oğlu ve Taçların Efendisi. Beşinci ad, krala doğumunda, diğerleri taç giyme töreninde verilirdi. III. Tutmose, bunlara ek olarak Hator'un Sevgilisi gibi unvanlar da kullanmıştır.[13]

---

10 Bkz. Tekvin 39-47. baplar; Çıkış, 1-13. baplar.

11 Bkz. Tekvin 12. bap.

12 J.E. Manchip White, Ancient Egypt, London 1952, s. 10.

13 Bkz. White, s. 11; Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Edited by James B. Pritchard, Second Edition, Princeton University Press, USA 1955, s. 234 (Bu kaynak, bundan sonra ANET kısaltmasıyla zikredilecek).

Mısırlılar, Firavunun şahin başlı Tanrı Horus'tan tecessüm etmiş tanrı olduğuna inanırlardı.[14] Firavun kendisini Tanrı Amon'un[15] oğlu olarak takdim ederdi. Firavunun kutsallığı öldükten sonra da devam eder, ölülerin tanrısı ve Horus'un babası olan Osiris'e dönüşür, onun bütün güçleri halefi olan oğluna geçerdi. Tanrısal konumu Firavunlara büyü gücü de verirdi. Firavunun tacının üzerindeki yılan düşmanlarına ateş püskürtürdü. Firavun bu güçle, savaş alanında binlerce düşman askerini tek başına yenebilirdi. Onun gücü sınırsızdı; her şeyi bilir, doğaya ve berekete söz geçirirdi. Kutsal bir hükümdar olan Mısır kralı, ülke topraklarının yegane sahibiydi. Kullarına adalet dağıtan Firavunun iradesinin üzerinde başka bir irade yoktu.

Firavunun baş yardımcısı vezirdi. Vezir, öteki görevlerinin yanında, baş yargıçlık, hazinedarlık ve devlet kayıtlarının denetimi işlerini de üstlenmişti.

Firavun, bir tanrı sayıldığı için diğer insanlardan ayrı yaşardı. Kulları, ona karşı, tanrısallığına yakışır belirli törensel davranışlarda bulunmak zorundaydı. Örneğin, Firavunun huzuruna gelen herkesin ona secde etmesi zorunluydu. Firavun ölünce, öbür dünyada da bir tanrı olarak diğer insanlardan ayrı yaşadığına inanıldığından, özel cenaze törenleri düzenlenirdi. Bununla birlikte Mısırlılar, tanrısal hükümdarlarının, bütün yüceliğine karşın yine de onun bir insan olduğunu biliyorlardı. Firavunu yaptığı işlere göre değerlendirip eleştirebiliyor, hatta ona karşı komplo bile düzenliyor, güçsüz olanları tahttan indiriyor ya da öldürüyorlardı. Ama her yeni Firavun, kendisini tanrısal hükümdar ilân eden ayin ve geleneklerin koruması altında tahta çıkıyordu.[16]

---

14 Cyril Aldred, The Egyptians, Thames and Hudson publications, London 1988, s. 178.

15 Amon, Ra adıyla da anılır. Bu iki isim, bazen Amon-Ra şeklinde birlikte kullanılır.

16 Britanica, VIII/599-600.

2. Kazıklar Sahibi Firavun

Eski Mısır'da "Firavun" kelimesinin kralların unvanı olarak Yeni Krallık döneminde XVIII. Hanedanlıkla birlikte kullanılmaya başlanması, Hz. Musa'nın bu dönem içinde yaşadığının bir göstergesidir. Daha açık bir ifadeyle, Hz. Musa Firavunlar dönemi (Yeni Krallık dönemi: M.Ö. 1539-1292) Mısır'ında yaşamıştır. Yaklaşık dört asırlık bir zamanı kapsayan bu dönemde XVIII ve XIX. Hanedanlıktan Firavunlar hüküm sürmüştür. Hz. Musa, bu Firavunların hangisinin iktidar döneminde yaşamıştır? Bu sorunun cevabının bulunmasında, Sâd ve Fecr surelerinde zikri geçen "Fir'avne zi'l-evtâd" (Kazıklar Sahibi Firavun) ifadesi önemli katkı sağlayacak niteliktedir.

"Fir'avne zil'l-evtâd" ifadesinin anlamı hakkında tefsirlerde değişik rivayetler ileri sürülmüştür. Elmalılı Hamdi Yazır, meşhur tefsirinde bu rivayetleri şu şekilde özetlemektedir: "Evtâd, bilindiği gibi "veted"in çoğulu olup kazıklar demektir. Kur'an'da: "Dağları birer kazık yaptık."(Nebe', 7) buyrularak dağlara da "evtâd" denilmiş olduğunu biliyoruz. Kazık, kuvvetli ve sabit olma vasıtalarından olduğu için zü'l-evtâd, yani kazıklar sahibi vasfı da kuvvetli ve sabit olmayı ifade eder.

Bu tabir, bizim 'dünyaya kazık kakmak istiyor' tabirimizin de kaynağı gibidir. Tefsirciler bunun hakkında da birkaç şekilde izahta bulunmuşlardır: Askerlerinin ve kondukları yerlerde çaktıkları çadır kazıklarının çokluğu, işkencelerinin şiddeti ve şairin 'kazıkları iyice yerleşmiş bir kralın gölgesinde' dediği gibi kuvvetli mülk ve adamlara sahip olması mânâlarından kinaye olduğu söylenmiştir. Katade'nin Said b. Cübeyr'den rivayetinde de o evtâd, birtakım oyun yerleri idi, onun altında onun için oynarlardı, denilmiştir."[17]

---

17 Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat ve Dağıtım, VIII/5805-5806 (Metin, sadeleştirilerek verilmiştir).

Yazır, tefsirlerdeki bu yorumları naklettikten sonra kendi yorumunu şu şekilde sunmaktadır: "Bununla beraber, bundan bizim en açık olarak anlayabileceğimiz mânâ, bu evtâdın, Mısır'da meşhur dağ gibi piramitlere işaret olmasıdır. 'Mısır mülkü benim değil mi?' (Zuhruf, 51) diyen Firavun bu piramitlere sahip bulunuyor ve bunlarla dünyaya kazık kakmak istediklerini gösteren bir emel ve kuvvet gösteriyordu. Piramitlerin hepsi bir Firavuna ait olmasa da her Firavun onlara sahip olduğu gibi Musa'nın Firavunu da bütün Firavunluğun temsilcisi olarak söz konusu ediliyor demektir. Piramitlerin mahiyeti halka faydalı bir şey değil, Firavunların zulümleriyle keyifleri için oynamış eğlence ve oyun yerleri demektir. Demek ki bunların altında onlar için birçok oyun oynanmıştır. Mısırlı Şeyh Abduh der ki: Mısırlıların bıraktıkları kalıcı eserler için 'evtâd' tabirinin kullanılması ne güzeldir. Çünkü bunlar piramitlerdir ve görenin gözünde manzaraları yeryüzüne çakılmış birer kazık manzarasıdır. *Hatta Mısırlıların büyük heykellerinin kısımlarındaki şekli de tersine çevrilmiş kazık gibidir. Her kısım enli olarak başlar, başladığından daha ince bir uçla sona erer. Firavuna nisbeti sahih olan evtâd bunlardır. Hem de muhatap tarafından bilinmektedir."* [18]

Hamdi Yazır'ın tefsirinden alıntıladığımız bu pasajın son kısmında, "evtâd" kelimesinin konunun bağlamına uygun yorumlandığı görülmektedir. Yazır, burada, adını tam olarak belirtmese de, Firavunlar döneminin önemli anıtlarından olan obeliskleri, yani Dikilitaşları tanımlamakta ve Firavuna nispeti doğru olan evtâdın bunlar olduğunu belirtmektedir.[19]

---

18 Yazır, VIII/5806.

19 Kur'an'daki "evtâd"ın obelisklerle ilgisi hakkında ayrıca Sargon Erdem'in "Kazıklar Sahibi Firavun" (Zafer Dergisi, Sakarya 1986, sayı 114) isimli makalesine bakınız.

3. Firavun Kazıkları: Dikilitaşlar

İstanbul'un tarihi anıtlarından biri, yaklaşık 1612 yıldan beri Sultanahmet Meydanı'nı süsleyen ünlü Dikilitaş'tır. Bu anıtın yapım tarihi çok daha eskilere, M.Ö. XV. yüzyıla kadar geriye dayanır. Bu anıt gerçekte, eski Mısır Firavunlarından III. Tutmose tarafından on beşinci asırda yaptırılmış ve Karnak'taki Amon mabedinin önüne yerleştirilmişti. Tek parça granitten ibaret olan bu anıtın aslı yaklaşık 30 metre uzunluğundaydı. Muhtemelen İstanbul'a taşınması esnasında üçte biri kırılmıştır. Şimdiki uzunluğu 19 metre 59 santimdir.

Batı dillerinde obelisk olarak adlandırılan Dikilitaş'ın ana yurdu Karnak'ta başka benzerleri de vardı. Firavunlar dönemi krallarından pek çoğu, yaşamlarındaki önemli olayların anılarını canlı tutmak için ucu yontulmuş kazık biçiminde taşlar diktirmişlerdi. Genellikle Asvan taş ocaklarından getirilen kırmızı granitlerin yontulmasıyla meydana getirilen dikilitaşların tepesi, elektrum denilen altın ve gümüş alaşımıyla kaplanırdı. Gövdelerinin dört yüzünde, Güneş Tanrısını öven ya da kralların yaşamlarındaki önemli olayları anlatan hiyeroglifler yer alırdı. Dikilitaşların tepesindeki alaşım kaplama, Güneş Tanrısı Amon'un sembolü olan güneş ışınlarını kilometrelerce uzaklara yansıtırdı. Bu taşlar, Mısır'ın egemenliğini ve Firavunun haşmet ve azametini gösterirdi. Ucu piramit şeklinde yontulmuş bu taşlar, göğe doğru yükseltilmiş bir çeşit piramitten başka bir şey değildi.[20]

Günümüze kadar ulaşan en eski Dikilitaş, I. Sesostris (M.Ö. 1971-1928) döneminde dikilen Heliolopolis'teki taştır. Bunun dışındaki günümüze kadar gelen taşların hemen hepsi, Firavunlar dönemine aittir.

Eski Mısır'da Firavunlar dönemi, Yunanlı tarihçi Manetho'nun Hiksoslar olarak isimlendirdiği Asya kökenli

20 Erdem, s. 6.

yabancıların yaklaşık yüz elli yıl süren hakimiyetlerine son verilmesiyle başlayan bir dönemdir. Hiksoslar, muhtemelen 1700 yıllarında Mısır'ın büyük bir kısmında yönetimi ele geçirmişler ve Deltanın doğusundaki Avaris şehrini başkent yapmışlardı. Bunların arasında Sami kökenli kavimler ağırlıktaydı. Yahudi tarihçi Josephus'a göre bu Samiler, Yahudilerin ataları İbranilerdi.[21]

XVI. yüzyılın başlarında (1574'lerde) güneydeki yerli Mısırlı Teb krallığı, Kuzeydeki başkenti Avaris olan Hiksos yönetimine ve genel anlamıyla bütün Hiksoslara karşı bir başkaldırı hareketi başlattı. Teb kralı Sekenenre ile Hiksos kralı Apofis (I. Apepi) arasında şiddetli çarpışmalar oldu; Sekenenre mücadeleyi kaybetti ve savaş meydanında öldürüldü. Sekenenre'den sonra oğlu Kamose tahta geçti fakat o da Hiksoslara karşı yaptığı bir savaşta öldü.

Babası gibi ağabeyini de Hiksoslara karşı yapılan savaşlarda kaybeden Ahmose, Teb krallığında tahta geçti. Onun döneminde Hiksos otoritesine tamamen son verildi ve Hiksoslar Mısır'dan sürüldü. Böylece, Mısır'da Firavunlar dönemini (Yeni Krallık dönemi) başlatan XVIII. Hanedanlık iktidarı tamamen ele geçirmiş oldu.

XVIII. Hanedanlığın ilk kralı olarak görülen Ahmose, Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirip sınırları sağlamlaştırdıktan sonra ülke içinde düzeni kurma faaliyetlerine girişti. Bu faaliyetler esnasında Ahmose, muhtemelen Hiksoslarla işbirliği içinde olan İsrailoğullarını da diğer Asyalı Sami unsurlar gibi sindirme ve köleleştirme uygulamasını başlattı. Ahmose, elde ettiği başarılarla, kendisinden sonrakilere örnek oldu.

Ahmose 25 yıl hüküm sürdükten sonra yerine oğlu I. Amenhotep geçti. Onun tarihe geçen en önemli faaliye-

21 Josephus, Against Apion, Transalated by J. Thackeray, Harvard University Press, Gr. Britain 1961, I/14, 16.

ti, Tanrı Amon için büyük Karnak tapınağının yapımını başlatmasıdır.[22]

I. Amenhotep öldüğünde yerine tahta geçecek bir erkek çocuğu yoktu. Bu sebeple kız kardeşi Ahmose'nin kocası olan I. Tutmose iktidarı ele geçirdi. Altı sene tahtta kalan I. Tutmose (iktidar dönemi: 1525-1519), pek başarılı bir yönetim gösteremese de, Tanrı Amon'un kült merkezi Karnak'ta Firavunlar döneminin ilk Dikilitaşını diktirdi. 24 metre yüksekliğindeki bu Dikilitaş, 143 ton ağırlındadır.

I. Tutmose'nin, ilk karısı Ahmose'den Wadjmose ve Amonmose adında iki oğlu ile Hatçepsut adında bir kızı doğmuştu. Wadjmose ile Amonmose, babaları hayattayken öldü. Daha sonra, aynı zamanda baldızı olan ikinci karısı Mutneferet'ten II. Tutmose olarak bilinen bir oğlu daha dünyaya geldi. II. Tutmose, babasının ölümünden sonra üvey kız kardeşi ve eşi Hatçepsut ile tahtı paylaştı.[23]

II. Tutmose ile Hatçepsut'un Neferure adında bir kızları doğmuş, fakat erkek çocukları olmamıştı. II. Tutmose'nin haremdeki İsis isimli bir cariyeden bir erkek çocuğu vardı. Hatçepsut'un muhtemel entrikalarından çekinen II. Tutmose, bu oğlunu ölümünden önce tahta varis ilan etti. II. Tutmose'nin İsis adlı cariyeden doğan bu oğlu, babasının ölümünden hemen sonra daha sekiz yaşında iken III. Tutmose adıyla tahta geçti. Ancak bu, daha çok sembolik bir tahta geçişti. Ana kraliçe statüsüyle Hatçepsut ona taht ortağı oldu. Hatçepsut, özellikle kendi taraftarı ve gözdesi olan Senenmut'u Amon Başrahipliğine getirip ülkeyi birlikte yönetmeye başladı. Bu arada Hatçepsut, Teb'te Tanrı Amon'a ithaf ettiği Mezar-Tapınağını inşa ettirdi ve tapınağın içinde, biri Tanrıça Hator'a diğeri Tanrı Anubis'e ait olmak üzere iki

---

22 Peter A. Claston, Chronicle of the Pharaohs, Thamed and Hudson Press, London 1994, s. 101.

23 Claston, s. 102.

küçük tapınak yaptırdı. Ayrıca, kendi gücünü ve iktidarını pekiştirmek için, babası I. Tutmose'nin Dikilitaşının yanına bir benzerini diktirdi.[24] Hatçepsut'un Karnak'taki Dikilitaşının kaidesinde yer alan bir kitabede, bu tek parça taşın ocakta kesilmesinin yedi ay sürdüğü belirtilmektedir.[25]

Hatçepsut'un 1483'de ölümünden sonra III. Tutmose, tek başına tahta oturdu ve tahminen 1450 yılına kadar, otuz üç yıl boyunca Mısır'ı yönetti. Bu süre içerisinde, Suriye-Filistin bölgesine başarılı 17 sefer düzenledi. Bu seferlerde ele geçirdiği ganimetleri Mısır'ın imar işlerinde kullandı, bir kısmıyla Amon tapınağını genişletti.

III. Tutmose, Mısır'ın imarında ve askeri başarılarında önemli bir yere sahipti. Askeri yeteneği ve başarılarıyla Mısır tarihinin Napolyon'u olarak değerlendirilen bu Firavun, düzenli ve güçlü profesyonel bir orduya sahipti. III. Tutmose, iyi komutanları olan ve doğru strateji üretip uygulayabilen bir Firavundu. Askeri başarılarını Amon tapınağının koridorundaki duvarlara yazdırmıştı.[26]

III. Tutmose, Deyr el-Bahri'de kendi adına bir tapınak inşa ettirmiş ve bu tapınakta bir tanrı olarak kendisine tapınılmıştır. Bu kral döneminde ayrıca,Tanrıça Hathor kültü yaygın bir şekilde sürdürülmüştür. III. Tutmose, Hathor adına bir kaya oyma tapınak yaptırmıştır. Bu tapınağın duvar resimlerinde III. Tutmose, karısı Meritre ile birlikte tasvir edilmiştir. Mabet içindeki kutsal alanda, yürüyen bir inek biçiminde tanrıça Hathor'un büyükçe bir heykeli vardır. Kral da bu heykelin arkasında durmaktadır. Ayrıca, kralın oğlu prens II. Amenhotep bu mabedin bir duvar res-

24 Claston, s. 104-107.

25 Bkz. James Henry Breasted, Ancient Records of Egypt, London 1988, II, 304. (Bundan sonra bu kaynaktan ARE olarak bahsedilecektir).

26 III. Tutmose'nin bu faaliyetleri için bkz. Barbara Metz, Temples, Tombs and Hieroglyphs, New York 1990, s. 178-201; Claston, s. 108-110.

minde küçük bir prens olarak diz çökmüş ve Hathor'un memesinden süt emer tarzda tasvir edilmiştir.[27] III. Tutmose'yi tanrıça Hathor'la birlikte gösteren başka tasvirler de bulunmaktadır. Bundan da, bu dönemde inek kültünün Mısır'da önemli olduğu anlaşılmaktadır.[28]

III. Tutmose, Firavunlar içinde tanrılığını ön plana çıkaran biriydi. Kitabelerde anlattığına göre, Tanrı Amon onu oğlu olarak kabul etmişti. Amon tapınağında iken göğün kapılarını ona açmış ve kutsal bir şahin gibi ilahî âleme çıkmıştı. Orada Tanrı Amon onun tacını onaylamıştı.[29] Veziri Rekhmire de onun bu sözlerini tasdik etmekte ve onu gerçek biçimi olan Amon şeklinde gördüğünü belirtmektedir.[30] Geldiği yer tam olarak bilinmeyen ve bugün Cambridge'teki Fitzwilliam Museum'da yer alan bir stelada tanrı konumunda tasvir edilmesi[31], III. Tutmose'nin tanrılık iddiasını doğrulamaktadır.

XVIII. Hanedanlığın güçlü Firavunu III. Tutmose, iktidarının kırk ikinci yılında, adını ebedileştirmek için Karnak'ta dört tane Dikilitaş diktirmişti. Fakat bunların hiçbiri bugün Karnak'ta bulunmamaktadır. Bu Dikilitaşların biri New York'un, biri Roma'nın, biri Londra'nın, diğeri ise İstanbul'un bir meydanını süslemektedir. Bu dört Dikilitaşın dışında, III. Tutmose'nin dört tane daha Dikilitaş diktirdiği başka kaynaklarda yer almaktadır.[32]

New York ve Londra'daki Dikilitaşlar, XIX. yüzyılın sonlarında Mısır yönetimi tarafından hediye edilmiştir.

27 Claston, s. 108-109.

28 İsrailoğullarının çölde buzağıya tapınmalarında, muhtemelen Mısır'daki Hator kültünün bir etkisi vardı.

29 ARE II, 141; ANET, s. 446.

30 Bkz. Aldred, s. 179.

31 Bkz. Karol Mysliwiec, Eighteenth Dynasty Before the Amarna Period, E.J. Brill, Leiden 1985, s. 35, Plate XXIII.

32 Bkz. ARE II, 623-636.

Kleopatra'nın İğneleri adıyla bilinen bu taşların aslında meşhur Mısır kraliçesiyle bir ilgisi yoktur. Kırmızı granitten yontulmuş bu taşların yükseklikleri 21.2 metre, ağırlıkları ise 180'er tondur.[33]

Roma ve İstanbul'daki III. Tutmos'e ait Dikilitaşların bu kentlere getirilişi çok daha öncedir. Bizans tarihçilerinin naklettiğine göre, I. Constantinus (iktidar dönemi: 324-337), yeniden kurduğu ve kendi adını verdiği Constaninopolis'in meydanlarını süslemek üzere çeşitli anıtları kente taşıtmıştı. III. Tutmose'nin Dikilitaşlarını da Constaninopolis'e nakletmek için muhtemelen I. Constantinus yerinden indirtmiş ve İskenderiye'ye taşıtmış, fakat bilinmeyen bir nedenle, bu Dikilitaşlar orada kıyıda bırakılmıştı. Bunlardan biri daha sonra II. Constantinus tarafından Roma'ya getirtilmişti. 32 metre yüksekliğinde ve 230 ton ağırlığında olan bu taş III. Tutmose'nin yaptırdığı Dikilitaşların en uzun olanıdır. Diğer Dikilitaşın İskenderiye'den İstanbul'a ne zaman getirildiği bilinmemekle birlikte, Marcellinus Comes'in tarihine göre, 390'da İmparator I. Theodosius döneminde (379-395) kentin valisi Proclus tarafından Sultanahmet Meydanı'ndaki bugünkü yerine yerleştirilmiştir.[34]

Sultanahmet Meydanı'ndaki III. Tutmose'ye ait Dikilitaş, mermerden bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kaidenin dört tarafına, İmparator Theodosius'un hükümranlığını resmeden kabartmalar işlenmiştir. Kaidenin yine mermerden

33 Bu Dikilitaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ernest Budge- Alfred Wallis, Cleopatra's Needles and Other Egyptian Obelisks: A series of descriptions of all the important inscribed obelisks with Hieroglyphic texts, translations,etc, The Religious Tract Society, London 1926; Aubrey Noakes, Cleopatra's Needles, London 1962.

34 Bkz. Semavi Eyice, "Dikilitaş", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, III/52. Ayrıca bkz. Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Anıtlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995, s. 89-90; Celal Esad Arseven, Eski İstanbul (Abidat ve Menabisi), Hazırlayan: Dilek Yelkenci, İstanbul 1989, s. 175.

yapılmış temel kısmının iki yüzünde, Grekçe ve Latince kitabeler bulunmaktadır. Grekçe kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

"Yerde serilmiş yatan bu dört yüzlü sütunu sadece İmparator Theodosius kaldırmaya cesaret etti. Görev verdi Proclos'a ve bu kocaman sütun, otuz iki günde büyük çabayla dikildi."[35]

Latince kitabe biraz aşınmış olmakla birlikte, Petrus Gyllius'un okuyabildiği kadarıyla, şu ifadeleri içermektedir:

"Eskiden güçtü dingin efendilere boyun eğmek,
Emredildi, yıkıcı tiranlara üstün gelmek,
Her şey Theodosius'un önünde eğilir ve onun ebedi soyunun;
Böylece otuz üç günde yenildi sütun
Ve Vali Proclos tarafından göklere yükseltildi."[36]

Kitabelerden ve kabartma resimlerden anlaşıldığı kadarıyla İmparator Theodosius, kendisinden yaklaşık on sekiz asır önce yaşamış olan meşhur eski Mısır firavunu III. Tutmose'nin görkemine sahip çıkmak istemiş ve bu amaçla, taşıma işi daha önce selefleri tarafından tamamlanan Dikilitaşı imparatorluğunun merkezine diktirmiştir.

Dikilitaşın üzerinde, III. Tutmose'nin görkemini ve zaferlerini anlatan hiyeroglifler yer almaktadır. Taşın en tepesinde piramit biçiminde yontulan uçta dikdörtgen çerçeve içinde Firavun III. Tutmose ve Tanrı Amon karşılıklı olarak el ele görülür. Bunun altında, dört yüzde de dikdörtgen çerçeve içinde yine Tanrı ve Firavun vardır. Taşın kuzey-batı yüzünde, Tanrıça Horus'un tasvirinin altında şu ifadeler yer almaktadır:

---

35 Metin çevirisi için bkz. Petrus Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, Latince'den çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 75. Arseven'in verdiği çeviri metin bundan daha kısadır. Bkz. Arseven, 175.

36 Gyllius, s. 75.

"XVIII. Hanedanlıktan III. Tutmose, Tanrı Amon'a sunusunu sunmak suretiyle ilk vazifesini yerine getirdikten sonra, güç ve saltanatın kemalinde Horus'un yardım ve himmetine mazhar olan, mütedeyyin, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın sahibi Güneş'in manevi sülalesinden olup, Tanrı Atum'un terbiyesiyle kutsal ana Maat (Neit) Tanrıçasının nazlı ellerinde (aguş-ı nazında) yetişen Menkheper-Ra (III. Tutmose), dünyada bütün denizleri ve nehirleri egemenliği altına alarak, saltanatının otuzuncu yılında, festival senesinde, bu sütunu, daha nice zamanların îsâl edeceği festivaller için imal ettirmiş ve diktirmiştir."[37]

Taşın diğer yüzlerindeki hiyerogliflerde, III. Tutmose, Amon ve Horus'a övgüler düzmekte ve görkemli askeri başarılarından söz etmektedir.[38] Burada III. Tutmose, kendisini Tanrı Amon'un oğlu olarak tanıtmaktadır.

37 Metin, Arseven'in adı geçen kitabından (s. 178) kısmen sadeleştirilerek verilmiştir.

38 Metinler için bkz. Arseven, s. 178.

B.
Kazıkları Yapan Mimarbaşı Haman

Hz. Musa'nın Kur'an'da anlatılan hikâyesinde, "Kazıklar Sahibi Firavun"un Haman adında bir yardımcısından söz edilmektedir. Kur'an'dan anlaşıldığına göre Haman, Firavuna oldukça yakın bir üst düzey görevlidir. Ordu ve yapı işleri onun sorumluluğundadır. O, aynı zamanda bir mimardır. Nitekim Kasas suresinde anlatıldığına göre Firavun, Haman'dan bir kule yapmasını ister: "Ey Haman, haydi benim için çamur üzerine ateş yak (tuğla imal et), bana bir kule yap ki, Musa'nın tanrısına çıkayım..."[39] Firavunun Kur'an'da aktarılan bu sözlerinde Hz. Musa ile alay mı söz konusudur, yoksa Firavun gerçekten göğe çıkmak mı istemektedir? III. Tutmose'nin Karnak'taki Amon tapınağının duvarlarından birinde yer alan şu sözleri, onun göğe çıkma isteğini ön plâna çıkarmaktadır: "O bana göğün kapılarını açtı; Re'nin ufkunun kapılarını açtı. Kutsal bir şa-

---

39 Kasas, 38.

hin gibi göğe uçtum. Gökte onun suretini seyrederek..."[40] Bu sözlerine göre III. Thutmose, sanki zaman zaman göğe çıkıp tanrılarla görüşmektedir.

Firavunun göğe çıkma arzusu bir yana bırakılacak olursa, kulenin, kerpiç tuğla olarak tanımlanabilecek bir yapı malzemesiyle inşa edilmesini isteyen sözleri eski Mısır'da kullanılan yapı malzemeleri hakkında önemli bir bilgi vermektedir.

Eski Mısır dönemine ait mimari kalıntılar, Mısırlıların mimaride ve çeşitli sanat alanlarında ne kadar hünerli olduklarını göstermektedir. Mısırlılar, büyük taş bloklarını ve graniti rahatlıkla kullanabilen mimarî beceriye sahiplerdi. Bununla birlikte taşlar, sadece tanrılar ve ölüler için yapılan, sonsuzluğu simgeleyen tapınaklarda ve anıt mezarlarda kullanılırdı. İster kraliyet sarayları, isterse kent evleri olsun, yaşayanlar için kullanılan temel inşaat malzemesi kerpiç tuğlalardı. Bazı mezar odalarında, kerpiç tuğlaların nasıl imal edildiğini gösteren tasvirler bulunmaktadır. III. Tutmose'nin vezirlerinden Rekhmire'nin mezarındaki kerpiç tuğla imal eden işçi tasviri bunun örneklerindendir.[41] Kerpiç tuğlaların yapım şekli şöyleydi: İçine saman katılan kil toprak, bir havuz içinde su ile karıştırılır ve sonra şekil alması için tahta kalıplara dökülürdü. Şekil alan kerpiç tuğlalar, kalıplardan çıkarılır ve kuruması için güneşe bırakılırdı.[42] Tuğlaların dayanıklılığını sağlamak için başka işlemler de yapılırdı.[43] Tuğlaların yapımında işçi olarak Sami kökenli köleler çalıştırılırdı. Muhtemelen İsrailoğulları da bunların arasında yer almaktaydı. Nitekim Tevrat'ta, İsrailoğullarının oldukça ağır şartlar altında

---

40 ARE II, 141; ANET, s. 446.

41 Tasvir için bkz. Georges Posener, A Dictionary of Egyptian Civilization, Paris 1959, s. 33; Finegan, 36 Nolu tasvir.

42 Fırınlama yönteminin kullanılıp kullanılmadığı tam bilinmiyor.

43 Posener, s. 33.

kerpiç tuğla yapımında kullanıldıkları, zulmetmek için onlara yeterli saman verilmediği, ancak onlardan günlük belli miktarda kerpiç tuğla istendiği zikredilmektedir.[44]

III. Thutmose'nin vezirlerinden Rekhmire'nin mezar odasındaki kerpiç tuğla imal eden işçi tasviri, Firavunun Kur'an'da nakledilen sözleriyle uyum göstermektedir. Onun Kur'an'daki sözlerinden, Haman'dan kerpiç tuğlalardan bir kule yapmasını istediği anlaşılmaktadır. Bu da, Hz. Musa'nın hikâyesinde söz konusu edilen Firavunun III. Tutmose olduğuna işaret eder görünmektedir.

Firavunun yardımcısı ve yapı işlerinden sorumlu mimarı Haman'ın kimliğine gelince; böyle bir isim Eski Ahit'te de geçmekle birlikte, ismin söz konusu edildiği coğrafî mekan Firavunların Mısır'ı değil, Persler dönemi İran'ıdır. Yahudilerin sürgün hayatını anlatan Ester kitabında Haman, Kral Ahaşveroş'un (Xerxes) baş danışmanının ismi olarak geçer. Kur'an'la Eski Ahit arasındaki Haman'la ilgili bu çelişkiyi Hıristiyan ve Yahudi bilginler Eski Ahit lehine yorumlamışlardır. Kur'an'ı Hz. Muhammed'in yazdığını iddia eden bu bilginler, Hz. Muhammed'in, Kutsal Kitap hikâyelerini aktarırken birbirine karıştırdığını söylemektedirler.[45] Öte yandan günümüz Müslüman araştırmacıları bu iddiaları temelsiz bulmakta ve Kur'an'daki Haman'ın Ester kitabındaki[46] Haman'la bir ilişkisinin bulunmadığını ileri sürmektedirler. Özellikle Hıristiyanların iddialarına karşı, Kur'an'daki Haman'a eski Mısır'da Firavunların yanında bir yer bulmaya

44 Bkz. Çıkış, 5. Bap.

45 Bu konuda bkz. Şaban Kuzgun, "Hâmân", İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XV/436; J. Eisenberg, "Haman", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, Vı/178.

46 Eski Ahid'in bir bölümü olan Ester kitabında anlatıların tarihsel bir gerçeklik olduğu da kuşkuludur. Modern araştırmacılık, bazı tarihsel yönleri olsa da, Ester kitabının bir kurgu olduğunu, Haşmonim döneminde Yahudilere moral vermek için yazıldığı sonucuna varmaktadır. Bkz. Goldberg-Rayner, s. 30.

çalışan Müslüman apolojistler, bu şahsın ismini Güneş Tanrısı Amon'un ismiyle ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar.[47] Fransız bilgin Maurice Bucaille ise, Haman ismine eski Mısır şahıs adları arasında tam olarak rastlandığını bildirmektedir. Bucaille, *Moïse et Pharaon* isimli eserinde bu konuda özetle şunları söylemektedir:

"Kur'an'daki bu ismin mahiyetini araştırmanın en iyi yolu, eski Mısır konusunda uzman birine sormaktı. Bu uzman aynı zamanda klasik Arapça'yı da bilmeliydi. Fransız Mısırbilimcilerden biri bu şartları taşımaktaydı. Kur'an'da yazıldığı şekliyle aynen kopyaladığım Haman kelimesini bu uzmana gösterdim ve ona bu kelimenin, tarihi M.S. VII. yüzyıla kadar geriye giden bir dokümanın eski Mısır'daki bir şahısla ilgili cümlesinden alındığını anlattım. O bana, böyle bir durumda, bu kelimeyi bir hiyeroglif ismin başka bir dilde yazılmış şekli olarak görmek gerektiğini, fakat bunun mümkün olamayacağını, çünkü o dönemde hiyeroglifin tamamen unutulduğunu söyledi. Görüşünü teyit ettirmek için, Ranke'nin *Dictionnaire des noms de personnes du Nouvel Empire* (Yeni Krallık Döneminde Şahıs İsimleri) isimli eserine bakmamı tavsiye etti ve daha önce yazdığı ismin hiyeroglifini Almanca yazım şekliyle birlikte orada bulabileceğimi söyledi.

Uzmanın tahmin ettiklerinin hepsini orada buldum; daha da önemlisi, Haman'ın mesleği ile ilgili şu ifadeleri görünce şaşkına döndüm: 'Taş ocaklarındaki işçilerin şefi.' Bu, Firavunun Kur'an'daki sözlerinin neredeyse aynısı idi. Ranke'nin sözlüğünün Haman'la ilgili sayfasının fotokopisi ile Kur'an'ın ilgili sayfalarından birini uzmana gösterdiğim zaman, uzman söyleyecek bir söz bulamadı.

Ranke, sözlüğünde, 1906'da Mısırbilimci Walter Wreszinski tarafından yayınlanan bir kitabı referans göstermişti. Bu kitapta, Viyana Hof-Museum'da korunan bir stelada

47 Bkz. Kuzgun, XV/437.

"Haman" isminin kazınmış olduğu zikrediliyordu. Birkaç yıl sonra, steladaki hiyeroglifi okuyabilme imkanını elde edince gördüm ki, isme eklenen belirleyicilik takısı kişinin önemli biri olduğunu göstermektedir."[48]

Bucaille'ın ciddi kaynaklara dayanarak verdiği bu bilgiler Haman kelimesinin hiyeroglif metinlerde geçtiğini göstermektedir. Ancak, eski Mısır kayıtlarında tam olarak Haman adını taşıyan yüksek düzeyde resmi bir kişiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, adı Hemiunu[49] ve Hamon olarak da okunabilen Hemon diye birinden söz edilmektedir. Bu, IV. Hanedanlıktan Kral Khufu'nun veziri ve Giza'daki ünlü Keops piramidinin de mimarı olan Hemon'dur. Kaynaklarda onun, Kral Khufu'nun inşaat işlerinin gözetmeni ve mimarbaşı olarak görev yaptığı geçmektedir.[50] Bucaille'ın sözünü ettiği Haman, muhtemelen bu Hemon'dur. Nitekim Ranke'nin sözlüğünde Haman'ın mesleği hakkında verilen bilgi ile Hemon'un mesleği ile uyuşmaktadır. Ancak Ranke'nin sözlüğündeki Haman ismi, Yeni Krallık Dönemine aittir. Kral Khufu'nun veziri ve mimarbaşı Hemon ise Eski Krallık döneminde yaşamıştır. Buna göre, Kur'an'daki Haman'ın aslında Hemon olduğunu kabul edecek olursak, Hz. Musa'nın yaşadığı dönemi yaklaşık bin iki yüz yıl daha geriye, M.Ö. 2600'lere götürmemiz gerekir. Aslında böyle bir varsayımı destekleyecek bir belge de vardır. Bu belge, Mısır'ın uğradığı felaketleri anlatan İpu-wer Ağıdı'dır.

Mısırbilimci John A. Wilson'un değerlendirmesine göre söz konusu İpu-wer Ağıdı Yeni Krallık Döneminde yazılmış olsa da, dili ve imlası Eski Krallık Dönemine aittir. Bundan

---

48 Maurice Bucaille, Moïse et Pharaon Les Hébreux en Égypte, Paris 1994, s. 230-231.

49 John A. Wilson, bu kişinin adını Hem-Iunu olarak nakleder. Bkz. Wilson, The Culture of Ancient Egypt, The University of Chicago Press, USA 1956, s. 54.

50 Bkz. Adler, The Egyptians, s. 105.

dolayı belgenin orijinalinin Eski Krallık Döneminde yazıldığı tahmin edilmektedir.[51] Belgenin başı ve sonu kayıptır. Hangi krala hitaben yazıldığı da belgede belirtilmemiştir.

Talat Sait Halman'ın "Eski Uygarlıkların Şiirleri" adlı kitabında çevirisini sunduğu bu İpu-wer Ağıdı'nda, Mısır'ın durumunu anlatan ifadelerden bazıları şöyledir:

"Hırsla öfkeyle kuduruyor insanlar,
Dertler veba gibi kırıp geçiriyor.
Kan fışkırıyor her yerden, ölüm kol geziyor;
Mumya sargıları hazırlanmadan geliyor ecel.
Irmağa atılıyor sürü sürü ceset,
Akarsular mezarlık oldu artık.

Çömlekçi kasnağı gibi boş dönüyor ülkemiz.
Hırsızlar zengin ve zenginler hırsız.
İnim inim inleyen yoksullar diyor ki:
Nasibimiz felaketmiş, ama elden ne gelir.

Irmak baştan sona kan, insanlar içiyor o kanı
Susuz kalmışlar gibi.

Otla suyla yaşıyor nice insanlar,
Kuşlara bile yem yok.
Domuzun lokmasını ağzından alanlar var.
Tahıl hak getire,
Ne yiyecek, ne merhem, ne yağ.
Herkesin feryadı: Yok! Hiçbir şey yok!

Tapınaklar talan talan...
Güçlü sözlerin foyası çıktı,
Sıfıra indi büyüler.[52]

---

51 ANET, s. 441.

52 Talat Sait Halman, Eski Uygarlıkların Şiirleri, İş Bankası Kültür Yayınları,

İpu-wer Ağıdı'ndaki bu tasvirler, Kur'an'da özet olarak değinilen felaketleri tanımlıyor gibi görünmektedir. Özellikle, kıtlığın insanları hayvanların ağzından bile yiyecek alacak kadar yoksullaştırdığını, felaketlerin baş edilemez ölümler getirdiğini, nehrin sularının baştan sona kana dönüştüğünü anlatan ifadeler, sanki Kur'an'da değinilen felaketleri açıklamaktadır. Nitekim Kur'an'da; firavun ve halkına senelerce kuraklık yaşatıldığı, sel, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan musibetlerinin başlarına musallat edildiği bildirilmektedir.[53]

İpu-wer Ağıdı her ne kadar Eski Krallık Döneminde yaşayan vezir ve mimarbaşı Hemon'un Kur'an'da sözü edilen Haman olabileceğini destekliyor görünse de, bu belge, Mısır'ın herhangi bir dönemindeki başka bir olayı anlatıyor da olabilir. Nitekim, belgenin alıntılamadığımız kısımlarında, yabancıların Mısır'ı istila etmesinden ve kölelerin başkaldırmasından söz edilmektedir. Bu ifadeler, yabancı bir kavim olan Hiksosların Mısır'a egemen olduğu döneme daha uygundur. Bundan da, İpu-wer Ağıdı'nın Mısırlıların Hiksos egemenliği altında yaşadıklarını dile getirdiği söylenebilir.

Eski Krallık Döneminin sonlarında yaşamış Hemon'un Haman olma ihtimalini ihtiyatla karşılamamızın nedeni, Kur'an'daki "evtâd" kelimesini obelisk, yani Dikilitaş olarak yorumlamaya çalışmamızdan kaynaklanmaktadır. Aslında bu kelime Kur'an'da "Ve'l-cibâle evtâde"[54] şeklinde dağlar içinde kullanılmaktadır. Dağların birer "evtâd" olarak nitelendirilmesinden hareketle, Firavunla ilgili "evtâd"ın da dağa benzer bir şey olduğu düşünülebilir. Eski Mısır'a ait

---

İstanbul 1974, s. 61-64. İngilizce tam metin için bkz. ANET, s. 441-444.

53 Bkz. A'raf, 130, 133. Tevrat'ta on tane felaketten söz edilir. Bkz. Çıkış, 7-11. Baplar.

54 Nebe, 7.

piramitler, bu tanıma uyacak niteliktedir.[55] Piramitler, Eski Krallık Döneminin (M.Ö. 2650-1150) devasa yapılarıdır. Bundan dolayı Eski Krallık Dönemine Piramitler çağı da denir. Bu pramitlerin en muazzamı, Kral Khufu'nun mimarbaşı Hemon'un inşa ettiği Giza'daki Büyük Piramit'tir. Yüksekliği 146, kenar uzunlukları 230'ar metre olan bu piramit, gerçekten dağ gibi olarak nitelendirilebilecek bir yapıdır.

Eski Krallık Döneminde yaşamış Hemon'un, aradaki uzun zaman farkı dolayısıyla Haman olma ihtimali zayıfladığına göre, Haman'ı Yeni Krallık Döneminde aramaya devam etmek gerekmektedir. Her ne kadar Ranke'nin sözlüğünde şahıs adları arasında Haman adı geçiyorsa da, Mısırbilimcilerin bu adı çeşitli şekillerde okudukları unutulmamalıdır. Yani, Bucaille'in büyük bir heyecanla dile getirdiği husus ihtiyatla karşılanmalıdır.

Bizim kanaatimize göre Kur'an'daki Haman kelimesi, Firavun kelimesi gibi muhtemelen bir görev unvanı idi. Bu unvan, Güneş Tanrısı Amon'un isminin başına, "rahip", "şef" gibi anlamlara gelen bir kelime ilavesiyle oluşturulmuştu. Büyük bir ihtimalle bu kelime "Kha" idi.

1906'da Deir el-Medine'de yapılan kazılarda "Kha" diye birine ait bir mezar-odası bulunmuştu. Kha'nın yağmalanmaktan korunabilmiş mezar-odasında bulunan eşyalar ve hiyeroglifler, onun XVIII. Hanedanlık döneminde yaşamış önemli bir kişi olduğunu gösteriyordu. Mısırbilimcilere göre Kha, kıdemli bir ustabaşı ve işçi şefi anlamına gelmektedir. Ancak "Kha"nın özel bir isim mi yoksa bir unvan mı olduğu tam bilinmemektedir. Onun, II. Amenophis ile IV. Tutmose ve III. Amenophis'in iktidarları döneminde (M.Ö. 1440-1370) yaşadığı tahmin edilmektedir.[56]

55 Krş. Sargon Erdem, Kazıklar Sahibi Firavun, Zafer Dergisi, Sakarya 1986, sayı 114, s. 7.

56 Bkz. T.G.H. James, Pharaoh's People, London 1984, s. 234.

Adı veya unvanı Kha olan bu kıdemli ustabaşı ve işçi şefinin yaşadığı dönemle ilgili yapılan tarihlendirme, Dikilitaşlarıyla ünlü III. Tutmose zamanına yakın düşmektedir. Kha'nın, iktidarı döneminde yaşadığı söylenen Firavunlardan II. Amenophis III. Tutmose'nin oğludur. Eski Mısır tarihiyle ilgili bu kadarlık bir sapma, ihmal edilebilir görülmelidir. Demek istediğimiz, söz konusu Kha, Firavun III. Tutmose'nin yüksek rütbeli mimarbaşı ve işçilerin şefi olabilir.

Mısırbilimciler, III. Tutmose dönemindeki iki yüksek rütbeli görevliden söz etmektedirler. Bunlardan biri Rekhmire'dir. Onunla ilgili bilgiler, Teb yakınlarındaki mezarında bulunan yazıtlardan ve resimlerden elde edilmiştir. Bu yazıtlardan ve resimlerden anlaşıldığına göre Rekhmire, geniş yetkilere sahip üst düzey bir görevli idi. Yönetimle ilgili bütün işler onun elinden geçerdi. O, bir yargıç, kamu işlerinin nazırıydı. Ordudan, hazineden, içişlerinden ve tarımdan sorumluydu. O, Firavunun baş danışmanıydı. Mezarındaki resimlerden birinde, onun taş işçilerinin, oymacıların (heykeltraşların), tuğlacıların ve yapı ustalarının çalışmalarına nezaret etmesi tasvir edilmiştir. Resimdeki işçilerin çoğu Sami kökenlidir.[57]

III.Tutmose zamanındaki diğer yüksek rütbeli görevli, Menkheperreseneb'dir. Mezarı Teb'de bulunan Menkheperreseneb, III. Tutmose zamanında Amon'un başrahibi olmanın yanında, Amon tapınağında baş mimar ve sanatkârların gözetmenlerinin şefiydi. Mezar resminde, Asya'dan gelen vergileri ve Afrika'dan gelen madenleri alırken tasvir edilmiştir.[58]

1906'da Deir el-Medine'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan mezar odasının sahibi Kha, gerçekte Menkheperre-

57 Finegan, s. 90.

58 ARE II, 72.

seneb olabilir mi? Kha'nın "ustabaşı", "şef" gibi anlamlarının bulunduğu, Menkheperreseneb'in de Tanrı Amon'un başrahibi ve Amon tapınağının baş mimarı olduğu göz önünde bulundurulursa, Kha ile Menkheperreseneb arasında böyle bir ilgi kurmak mümkündür. Muhtemelen Kha, Menkheperreseneb'in unvanı idi. Bu unvan, Tanrı Amon'un ismiyle birlikte "Kha-amon" şeklinde de ifade ediliyordu. Daha açık bir ifadeyle, Menkheperreseneb'e, "Amon'un başrahibi ve mimarbaşı" anlamında, "Kha-amon" deniliyordu. Kur'an'da geçen Haman kelimesi de, "Kha-amon"un Arap dilindeki bir yazım biçimiydi; Kha-amon, Kur'an'da "Haman" şeklinde yazılmıştı. Yani Kur'an'da sözü edilen Haman, gerçekte, Dikilitaşları ile ünlü III. Tutmose zamanında yaşamış olan Menkheperreseneb idi. Menkheperreseneb'in, mezarındaki bir yazıtta, III. Tutmose'nin Amon için diktirdiği Dikilitaşların yapımına nezaret ettiğini belirtmesi[59], Kur'an'da sözü edilen Haman'ın, gerçekte Menkheperreseneb olduğunu söylemenin çok da zorlama olmadığını göstermektedir.

Bugün Sultanahmet Meydanı'nı süsleyen tarihsel anıtlardan Dikilitaş, muhtemelen Kur'an'da bahsedilen "Kazıklar Sahibi Firavun"un Dikilitaşlarından (obelisk) biridir. "Kazıklar Sahibi Firavun" da, XVIII. Hanedanlık krallarından III. Tutmose'dir. Bu Firavunun adını ebedileştirmek için diktirdiği Dikilitaşlar, bugün dünyanın önemli medeniyet merkezlerinin meşhur meydanlarını süslemekte; Roma, Londra, New York ve İstanbul bu taşlara ev sahipliği yapmaktadır.

Kur'an'daki anlatıma göre, Hz. Musa ile mücadele eden firavunun II. Ramses olması uzak bir ihtimaldir. II. Ramses, ondan geriye kalan tarihî belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, gerçekten muhteşem bir Firavundur. O, gerek içerde gerek-

59 ARE II, 776.

se Mısır'ın çevresinde tam bir hâkimiyet kurmuştur. Onun zamanında, Mısır'daki yabancıların egemenliği ele geçirmesi gibi bir tehlike yoktur. Mısır, en azından üç asırdan beri böyle bir tehlikeyle karşılaşmamıştır. Bu bakımdan, II. Ramses'in özellikleri, Kur'an'da tanımlanan Firavunun özelliklerine uymamaktadır. Kur'an'da sözü edilen Firavun; kazıklar sahibi, güçlü orduları bulunan, inşaatçı, bahçe sahibi, büyüklük taslayan, tanrılık iddiasında bulunan bir kral olmakla birlikte, öte yandan, verdiği kararlar ileri gelenler tarafından tartışılabilen ve sürekli yurdundan kovulma ve tahtını kaybetme endişesi taşıyan bir kraldır.[60] Bu da, bu Firavun zamanında Hiksoslarla ilgili anıların henüz unutulmadığını, yabancıların Mısır'da hâlâ bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Bu duruma en uygun zaman, XVIII. Hanedanlığın iktidar döneminin başları, en uygun Firavun da III. Tutmose'dir.

Hz. Musa'yı III. Tutmose zamanına yerleştirmemizin diğer bazı nedenleri de şunlardır: Tevrat kritikçilerine göre Musa adı, Tevrat'ta belirtildiği gibi "sudan çıkarılmış" anlamına gelen İbranice bir kelime değil, eski Mısır diline ait bir kelimedir. Bu kelime, "oğul", "...dan doğan" gibi anlamlara gelmekte ve tanrı adlarıyla birleştirilerek şahıs adı olarak kullanılmaktadır. Örneğin Tutmose, Tanrı "Tot'tan doğan", "Tot'un oğlu" gibi anlamlara gelmektedir. Tutmositler dönemi olarak tanımlanan dönemde bu kelime, kraliyet ailesinin isimlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. I. Tutmose'nin kendi adında, eşi kraliçe Ahmose ile oğulları Wadjmose ve Amonmose'nin adlarında bu kelime bulunmaktadır. I. Tutmose'den sonra tahta geçen II. Tutmose ile III. Tutmose'nin adlarını da unutmamak gerekir. İsrailoğullarından bir çocuğu sarayına alıp evlat edinen Firavun, ona kraliyet ailesinin ismine uygun bir isim vermiş olmalıdır.

60 Bkz. Ta-ha, 56-58; Araf 109-110; Şuarâ 34-35.

Muhtemelen Firavun, Hz. Musa'ya, Ahmose, Kamose veya Tutmose gibi bir ad vermişti. Daha sonraki dönemde, eski Mısır tanrılarından birine ait olan isim eki kaldırılmış, sonuçta sadece Mose kalmıştı.

Kur'an'da, Firavunun bahçelerinin harap edilmesinden bahsedilir. III. Tutınose, birçok botanik bahçe yaptırmıştır. Bu bahçeleri Asya seferlerinden getirdiği kuşlar ve çiçeklerle donatmıştır. Bir yazıtta Firavunun bahçeleri hakkında şunlar yer almaktadır: "Efendim ilk defa kendisi için bir bahçe yaptırdı. Günlük tanrısal takdimeler için meyve veren bütün güzel ağaçlardan diktirdi".[61] Başka bir yazıtta da şöyle denmektedir: "Efendim yeni bir bahçe yaptı. Ona meyveler ve güzel çiçekler sunmak için..."[62]

III. Thutmose, büyük askeri başarılar elde etmiş, Nubya'dan Fırat'a kadar olan geniş bir bölgeyi egemenliği altına almıştır. Bu nedenle kendini dünyanın hâkimi görmüş ve büyüklük hissine kapılmıştır. Kur'an'da "o ve askerleri haksız yere yeryüzünde büyüklük tasladılar" (Kasas, 39) buyrularak buna değinilmiştir.

Kur'an'da Firavunun yardımcısı ve mimarı olarak zikredilen Haman ismine eski Mısır şahıs isimleri arasında rastlanmaktadır. IV. Hanedanlıktan Kral Khufu'nun veziri ve mimarbaşı Hemon bunun en iyi örneğidir. Ancak mevcut verilere göre Hemon'la III. Tutmose arasında bir ilgi yoktur. Bununla birlikte, Ranke'nin sözlüğünde Yeni Krallık Dönemi şahıs adları arasında Haman kelimesinin geçtiği bilinmektedir.

Hz. Musa ile mücadele eden Firavunun III. Tutmose olabileceğine ilişkin en önemli Kur'an verisi Dikilitaşlardır (obeliskler). Kur'an'da Firavunu tanımlayıcı bir sıfat olarak zikredilen "Kazıklar Sahibi" ifadesi III. Tutmose'ye çok uy-

61 ARE II, 567.

62 ARE, II 161.

maktadır. Eskilerin deyimiyle doğrusunu Allah bilir, bugün biri İstanbul'un Sultanahmet Meydanı'nda bulunan Dikilitaşların (kazıkların) sahibi Firavun III. Tutmose'dir.

Firavun III. Tutmose'nin, mezar soyguncuları tarafından başı koparılmış, vücut kısmı parçalanmış mumyası günümüzde Kahire Müzesinde sergilenmektedir.[63] Kim bilir, tanrılık iddiasında bulunan, güçlü ordularına güvenerek kibirlenen ve Hz. Musa ile mücadele eden "Kazıklar Sahibi Firavun" bu Firavundu.

63 Mumya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Robert B. Partridge, Faces of Pharaohs: Royal Mummies and Coffins From Ancient Thebes, The Rubican Press, London 1994, s.77-81.

İkinci Bölüm

Üzeyir'in Allah'ın Oğulluğu Problemi

A. Problemin Mahiyeti

Kur'an-ı Kerim, önceki toplulukların özellikle Yahudi ve Hıristiyanların inançlarından bazılarını ön plâna çıkarır ve eleştirir. Bunlardan biri, Ehl-i Kitabın Allah'a oğul isnat etmesidir. Kur'an-ı Kerim'de bu konu şu şekilde dile getirilir:

"Yahudiler, Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesih (İsa) Allah'ın oğludur, dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kâfir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan bâtıla) döndürülüyorlar!" (Tevbe, 30)

Hıristiyanların Hz. İsa ile ilgili inançları konusunda Kur'an'ın verdiği bilgilerde tartışma doğuracak herhangi bir husus bulunmamaktadır. Hıristiyanlık tarihi boyunca, sapkın kabul edilen birkaç küçük mezhebin dışında, Hıristiyanlar Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna inanmışlardır. Bu inanç, Hıristiyanlığın temelini oluşturmuştur. İznik kredosu olarak bilinen Hıristiyan amentüsü bu temel üzerine bina edilmiştir. On iki maddelik bu amentü şu şekildedir:

1- Ben, Tanrı'ya, kudretli Baba'ya,

2- Ve O'nun biricik oğlu Rab İsa'ya,

3- Bakire Meryem ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna,

4- Platus zamanında çarmıha gerildiğine, öldüğüne ve gömüldüğüne,

5- Üçüncü gün ölüler arasından dirildiğine,

6- Göklere yükseldiğine,

7- Baba'nın sağında oturduğuna,

8- Oradan ölüleri ve dirileri yargılamak üzere ineceğine,

9- Ve Kutsal Ruh'a,

10- Kutsal Kilise'ye,

11- Günahların bağışlanacağına,

12- Ölülerin dirileceğine, sonsuz hayata inanırım.

Hıristiyan inancının temelini oluşturması dolayısıyla Kur'an'ın verdiği bu bilgi konusunda herhangi bir eleştiri yoktur. Bu bilgi, Hıristiyanlıkta tam karşılığını bulmaktadır. Ancak Yahudilerle ilgili kısım hakkında aynı şeyi söylemek zordur. Eski Ahit'te, Mişna'da, Talmud'da ve Yahudilikte otorite kabul edilen diğer kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur. Bilinen hiçbir Yahudi mezhebinde, Hıristiyanlıkta olduğu anlamda Allah'a oğul isnat etme inancına rastlanmamıştır. Öte yandan, Yahudiliğin teolojik esasları böyle bir inanca izin vermemektedir. Zira geleneksel Yahudi teolojisine göre, Tanrı mutlak olarak birdir. Onun bir şekli yoktur; ne bir şekle bürünmüş, ne de bürünecektir. Hiçbir beşer ona benzemez ve tanrısal sıfat kazanamaz. Peygamberler de buna dâhildir. Peygamberler, sadece Tanrı'nın sözünü tebliğ eden kişilerdir. Onlar, diğer insanlar gibi zaman zaman günah işleyebilirler; onların masunlukları sadece görevleri ile ilgilidir. Bunun dışındaki hayatlarında masunlukları yoktur.[64] Peygamberlerin en büyüğü ve en üstünü

64 Bkz. İbn Kamınuna, Tenkihu'l-Ebhâs li'l-Mileli's-Selâs, tahkik edip yayınlayan: Moshe Perlmann, Los Angles 1967, s. 47.

olan Hz. Musa bile günah işlemiş ve bu günahı nedeniyle İsrailoğullarına vaat edilen kutsal topraklara girmekten mahrum bırakılmıştır.[65] Yahudi bilginleri, bu yüzden Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanan Hıristiyanları eleştirmişler ve Yahudilik açısından Tanrı'nın İsa'da bir insan şeklini almasının mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir.[66] Nitekim Yuhanna İncili'nde, Yahudilerin İsa'nın bu yöndeki sözlerine şiddetle karşı çıktıkları belirtilir:

"İsa tapınağın avlusunda, Süleyman'ın Eyvanında yürüyordu. Yahudiler O'nun çevresini sararak, 'Bizi daha ne kadar zaman kuşkuda bırakacaksın?' dediler. 'Eğer Mesih isen, bize açıkça söyle.' İsa onlara şu karşılığı verdi: 'Size söyledim, ama iman etmiyorsunuz. Babamın adıyla yaptığım işler bana tanıklık ediyor. Ama siz iman etmiyorsunuz. Çünkü benim koyunlarımdan değilsiniz. Koyunlarım sesimi işitir. Ben onları tanırım, onlar da beni izler. Onlara sonsuz yaşam veririm; asla mahvolmayacaklar. Onları hiç kimse elimden kapamaz. Onları bana veren Babam her şeyden üstündür. Onları Baba'nın elinden kapmaya kimsenin gücü yetmez. Ben ve Baba biriz.'

Yahudiler O'nu taşlamak için yerden yine taş aldılar. İsa onlara, 'Size Baba'dan kaynaklanan birçok iyi işler gösterdim' dedi. 'Bu işlerden hangisi için beni taşlıyorsunuz?'

Yahudiler şöyle cevap verdiler: 'Seni iyi işlerden ötürü değil, küfür ettiğin için taşlıyoruz. İnsan olduğun halde Tanrı olduğunu ileri sürüyorsun.'"[67]

Genel Yahudi dinî tarihinde durum bu olmakla birlikte, Kur'an, Hıristiyanlar gibi Yahudileri de Allah'a oğul isnat etmekle suçlamaktadır. Kur'an'ın verdiği bilgiye göre Yahudile-

---

65 Bkz. Sayılar, 27: 12-14.

66 Bkz. Leo Trepp, A History of the Jewish Experience, New York 1973, s. 133.

67 Yuhanna, 10: 23-34.

rin Allah'ın oğlu olarak kabul ettikleri kişi Üzeyir'dir. Ancak Kur'an, Üzeyir'in kimliği hakkında açıklayıcı bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla, Üzeyir'in kimliği Kur'an'dan anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Müslüman bilginler Üzeyir'in kimliğini araştırmışlar ve onunla ilgili kıssalar üretmişlerdir. Suyuti gibi bazı bilginler Üzeyir'in hikmet sahibi salih bir kul olduğunu söylemişlerdir.[68] Buna karşılık İbn Kesir'in temsil ettiği genel görüşe göre Üzeyir bir peygamberdir.[69]

Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak nitelendirmelerinin nedeni hakkında tefsir kitaplarında çeşitli rivayetler yer almıştır. Bu rivayetlerde anlatılanları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Üzeyir zamanında İsrailoğulları Tevrat'ı terk etmişler ve doğru yoldan sapmışlardı. Onların bu durumunu gören Allah, Tevrat'ı ve Tabut'u (Ahit Sandığı) ortadan kaldırmış, hafızalarındaki Tevrat'la ilgili bilgileri silmişti. İsrailoğulları musibetler içinde sefih bir hayat sürmeye başlamışlardı. Hikmet sahibi salih bir kimse olan Üzeyir bundan derin üzüntü duymuş, Tevrat'ı yeniden göndermesi için Allah'a dua ve niyaz etmeye başlamıştı. Bir gün gökten bir nur inmiş ve Üzeyir'in kalbine nüfuz etmişti. Bu nur, Tevrat'ın nuru idi. Nurun Üzeyir'in kalbine girmesi ile Tevrat onun belleğinde canlanmıştı. Artık Üzeyir Tevrat bilgisini yeniden kazanmıştı. Üzeyir, bunu halkına açıkladı ve Tevrat'ın kendilerine yeniden verildiğini müjdeledi. Sonra Tevrat'ı onlara öğretti. Üzeyir'in ölümünden sonra Tabut bulundu. İsrailoğulları, Üzeyir'in kendilerine öğrettiği Tevrat ile Tabut'tun içinden çıkan Tevrat nüshasını karşılaştırdılar. İkisi arasındaki uygunluk karşısında hayrete düşen İsrailoğulları, "Üzeyir'e bu bilgi ancak Allah'ın oğlu olduğu için verildi, dediler.[70]

---

68 Bkz. Suyuti, El-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an, Beyrut 1987, II/306.

69 Bkz. İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut 1977, II/46.

70 Bkz. Hazin, Lubâbu't-Te'vil fî Meâni't-Tenzîl, Mecmuatun Mine't-Tefâsir,

Başka bir rivayete göre Babil Kralı Buhtunnasr, İsrailoğullarını yenip Mabed'i tahrip etmiş ve Tevrat bilginlerini katletmişti. Üzeyir bu olay sırasında küçük bir çocuk olduğu için sağ kalmıştı. İsrailoğulları sürgünden döndüklerinde, aralarında Tevrat'ı bilen kimse yoktu. Bir işaret olması için yüz yıl ölü bıraktığı Üzeyir'i Allah yeniden diriltti. Elinde bir tasla bir melek Üzeyir'in yanına geldi. Tasın içinde su vardı. Üzeyir meleğin sunduğu tastaki suyu içince Tevrat bilgisine sahip oldu. Sonra Allah onu İsrailoğullarına gönderdi. Üzeyir kendisini onlara tanıttı. İsrailoğulları, sen Üzeyir isen Tevrat'ı bize yazdır, dediler. Üzeyir onlara Tevrat'ı yazdırdı. Bir adam çıkıp, babam Tevrat'ın gömülü olduğu yeri bana haber vermişti, dedi. Hep beraber o adamla Tevrat'ın gömülü olduğu yere gidip Tevrat'ı çıkardılar. Üzeyir'in kendilerine yazdırdığı Tevrat'la karşılaştırdıklarında ikisi arasında hiçbir fark bulamadılar. Bu durum karşısında İsrailoğulları, Üzeyir Allah'ın oğlu olduğu için Allah onun kalbinden Tevrat'ı yok etmemiş, dediler.[71]

Tefsirlerde Üzeyir hakkında nakledilen bu rivayetler, Yahudi tarihinde önemli bir yere sahip olan Ezra'yı hatırlatmaktadır. Ezra, bir peygamber değildir[72]; fakat Yahudilikte peygamberden de öte bir konuma sahiptir[73]. Yahudi rabbiler onu Musa ile mukayese etmiş ve onun da Musa gibi Tevrat'ı almaya layık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rabbilere göre, Musa önce gelmeseydi, Tevrat Ezra'ya verilirdi[74].

Ezra'nın Yahudi tarihinde ön plana çıkışı, Babil sürgününden dönüşünden sonra olmuştur. Hikmet sahibi bilgili

---

Beyrut ?, içinde, III/108-109.

71 Hazin, III/109.

72 Södografik metinlerden IV. Ezra'da ondan peygamber olarak söz edilmektedir.

73 Bkz. Mendell Lewittes, Studies In Torah Judaism, New York 1966, s. 18.

74 Bkz.Talmud Bavlî, İbranice-İngilizce, İngilizce Çevirinin Editörü Yehezkel (İzidor) Epstein, Soncino, London 1984-1990, (TB) Sanhedrin, 21b.

bir kimse ve Tevrat'ın usta yazıcısı (sofer) olarak tanınan Ezra[75], sürgünden dönen ilk kafile arasında yer almamış[76], çalışmalarını hocası Baruh ben Neriah'la tamamlamak için Babil'de kalmıştır[77]. Ezra'nın bu çalışmalarının neler olduğu belli değildir[78].

İkinci kafile ile Babil'den göç eden Ezra, İkinci Mabedin yapımına katkıda bulunmuştur. Ezra'nın yaptığı en önemli iş, Tevrat'ın yeniden oluşması ve Yahudi hayatında yerini almasıdır. Ezra Babil'den geldikten sonra, İsrail topraklarında yaşayan Yahudiler arasında sözlü yorumu ile birlikte tamamen unutulan Tevrat'ı yeniden oluşturmuştur[79].

Södografik (Pseudepigraphic) metinlerinden IV. Ezra'da, Ezra'nın Tevrat'ı ve diğer kutsal metinleri yeniden nasıl oluşturduğu kendi ağzından şöyle anlatılır: "O zaman cevap verip dedim: 'Rabbim, izin ver huzurunda konuşayım. İşte, emrettiğin gibi gideceğim ve şimdi hayatta olanları uyaracağım. Fakat, onları uyaran bundan sonra doğacak mıdır? Çünkü dünya karanlıktadır ve onda oturanlar ışıksızdır. Çünkü senin kitabın yakılmıştır ve hiçkimse senin şimdiye kadar yaptıklarını ve bundan sonra yapacaklarını bilmemektedir. Eğer senin gözünde lütuf bulduysam, Kutsal Ruh'unu bana gönder ve yaratılıştan bugüne dünyada olan ve daha önce senin kitabında yazılmış olan şeyleri yazayım ki, insanlar yollarını bulabilsin, son günlerde yaşamak isteyenler yaşayabilsin.'

---

75 Bkz.Ezra, 7:6.

76 Bkz. Ezra, 1-7.baplar.

77 Judah Nadich, Jewish Legends of the Second Commenwealth, Philadelphia 1983, s. 18.

78 Babil Talmudu'nda, Ezra'nın Eski Ahid'in Tarihler kitabının kendi nesline kadar olan kısmını yazmakla meşgul olduğu için birinci kafileyle gelmediği bildirilmektedir. Bkz. TB, Baba Batra, 15a.

79 Bkz. TB, Sukkah, 20a.

O bana cevap verip dedi: 'Git ve halkı topla ve onlara kırk gün seni aramamalarını söyle. Kendine yazı tabletleri hazırla ve yanına Sarea'yı, Dabrea'yı, Selemia'yı, Ethanus'u ve Asiel'i, bu beşini al. Çünkü bunlar hızlı yazmakta ustadır. Ve sen buraya gel, kalbinde anlayış lambasının ışığını yakacağım. Sen yazma işini bitirene kadar o ışık sönmeyecek. Yazmayı tamamlayınca, bazılarını halka açıklayacaksın, bazılarını da hikmetli kimseler için saklayacaksın. Yarın bu saatte yazmaya başlayacaksın.'

Rab bana emrettiği gibi gittim, halkı topladım ve dedim: 'Ey İsrail, bu sözleri işit! Bir zamanlar atalarımız Mısır'da yabancılardı. Oradan kurtarıldılar ve gözetmedikleri hayat şeriatını (Tora) aldılar. Onlardan sonra sizler de onu bozdunuz... Beni kırk gün aramayın.'

Sonra beş adamı aldım. Birlikte belirlenen yere gittik ve orada kaldık. Ertesi gün, 'Ezra, ağzını aç ve sana vereceğim şeyi iç' diyen bir ses duydum. O zaman ağzımı açtım ve işte, bana içi dolu bir fincan verildi. İçindeki su gibi bir şeydi fakat rengi ateş rengindeydi. Onu aldım ve içtim. O anda kalbime anlayış döküldü ve göğsümdeki hikmet arttı. Ağzım açıldı ve bir daha kapanmadı. Yüce Olan, beş adama anlayış verdi ve onlar, sırayla, kendilerine söylenenleri bilmedikleri bir alfabede yazdılar. Kırk gün, gündüzleri yazdılar, geceleri ekmeklerini yediler. Bana gelince, gündüz boyunca konuştum, geceleyin de susmadım. Bu şekilde, kırk gün içerisinde doksan dört kitap yazıldı. Kırk günün sonunda, Yüce Olan bana dedi: 'Yirmi dördünü halka açıkla, değerlisi de değersizi de okusun. Fakat son yazılan yetmiş kitabı aranızdan hikmet sahibi olanlara vermek için gizle...' Ve ben öyle yaptım."[80]

80 The Fourth Book Of Ezra, giriş ve notlarla çeviren: B. M. Metzger, The Old Testament Pseudepigrapha (Editör: James H. Charlesworth, USA 1983) içinde, 14: 19-48.

Ezra, yazma işi bittikten sonra yeni Tevrat'ı halkın huzuruna getirip okumuş[81]; hükümlerini Yahudilere tek tek açıklamış ve hayat tarzı olarak benimsemelerini istemiştir. O, Tevrat'ı haftalık okuma parçalarına ayırmış ve haftalık Tevrat okuma geleneğini oluşturmuştur. Halkın toplanma günleri olan Pazartesi ve Perşembe günlerini ise toplu Tevrat okuma günleri ilan etmiştir[82].

Talmud'a göre Ezra, yeni Tevrat'ta birtakım değişiklikler yapmıştır[83]. O, Musa'ya ilkel İbranî yazı karakterinde verilmiş olan Tevrat'ın yazı karakterini kare karakterli Asurî yazı sitiline çevirmiş[84], öncekini Samirîlere bırakmıştır[85]. Talmud'da, Tevrat'ın yazı karakterinin değişmesi, Ezra'nın faziletlerinden sayılmıştır[86].

Ezra, bunun dışında, senenin başlangıç ayını da değiştirmiş; Mısır'dan çıkışın anısını hatırlatan Nisan yerine, Babil'den çıkışın anısını hatırlatan Tişri ayını senenin ilk ayı olarak kabul etmiştir[87]. Ayrıca o, Tevrat'ın bazı harfleri

---

81 Bkz. Nehemya, 8.bap.

82 Bkz. TB, Baba Kamına, 82b; Lewittes, s. 19.

83 Rabbiler tarafından, Ezra'nın Tevrat'ta ve gelenekte on tane değişiklik yaptığı belirtilmektedir. Ezra'nın yaptığı bu değişiklikler, "Takkanoth" olarak isimlendirilmektedir. Bkz. George F. Moore, Judaism In the First Centuires of the Christian Era, Harvard University Press, Cambridge 1950, I/29-30.

84 Rabbiler, Tevrat'ın orjinal vahiy dili ve yazı karekteri hakkında ihtilaflıdır. Tannaîn'in son neslinden olan ve Mişna'yı derleyen Yehuda Ha-Nasi (Talmud'da, sadece "Rabbi" denir), Musa'ya verilen Tevrat'ın orjinal yazısının Asurî yazı karekterinde olduğunu, bu yazının İsrailoğullarının günahları sebebiyle bozulduğunu belirtmiştir (bkz. TB, Sanhedrin, 22a). Babil Amoraîmi'nin altıncı neslinden olan Mar Zutra, Tevrat'ın Musa'ya, İbranî harfleriyle İbranice; Ezra'ya, Asuri yazı karakteriyle Aramca olarak verildiğini söylemiştir (bkz. Sanhedrin, 21b). Tannaîn'in ikinci neslinden olan Modi'im'li Rabbi Eleazar ise, Tevrat'ın orijinal yazısının ve dilinin hiç değişmediğini ileri sürmüştür (bkz. TB, Sanhedrin, 22a).

85 TB, Sanhedrin, 21b-22a.

86 Bkz.TB, Sanhedrin, 22a. Krş.Tosefta, Sanhedrin, IV:7.

87 Yoseph Albo, Sefer Ha-İkkarim, İbranîce -İngilizce, tahkikli İbranice

üzerine noktalar koymuştur[88]. Babil Talmudu'nun Mesaktot Kıtanot (Küçük Risaleler) bölümünden olan Avot de Rabbî Natan'da nakledildiğine göre Ezra bu noktaları, Tevrat metninde anlaşılması zor, müphem bazı harfler üzerine koymuştur. O, bunu, ilgili yerlerin doğru anlaşılıp anlaşılmadığını Peygamber İlya'ya[89] danışmak için yapmıştır. Onun onayını aldıktan sonra bu noktaları silecektir[90].

Bu önemine rağmen Yahudiler arasında Ezra'nın Allah'ın oğlu olarak yüceltildiğine ilişkin Yahudi kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Geleneksel Yahudi inancında da böyle bir inancın işareti görülmemektedir. Bu yüzden, ünlü Yahudi bilgini Musa b. Meymun, Kur'an'daki bu bilgiyi Yahudilere karşı bir iftira olarak değerlendirir.[91] Buna karşın, Kur'an'daki bilgiyi delillendirmeye çalışan İbn Hazın gibi bazı Müslüman bilginler Ezra'yı (Üzeyir) Allah'ın oğlu olarak tanıyan bazı Yahudi gruplardan söz ederler. İbn Hazın, Yemen civarında yaşadıklarını zannettiği Sadukilerin bu inanca sahip olduklarını belirtir. Ona göre Sadukileri diğer Yahudi gruplardan ayıran en önemli inanç budur.[92] İbn Hazm'ın verdiği bu bilginin doğruluğu tartışma götürecek niteliktedir. Her şeyden önce Sadukiler, Filistin bölgesinde

---

metni İngilizce tercümesiyle birlikte neşreden: Isaac Husik, Philadelphia 1946, III/146-147.

88 Tevrat'ın harfleri o zaman noktasız ve harekesiz idi. Daha sonra Soferim, birbirine benzeyen harfleri noktalama işaretleriyle ayırmıştır.

89 İlya (İbranice Eliyahu), putperest Yehuda Kralı Ahap (M.Ö. 874-853) zamanında yaşamış bir İsrail peygamberidir. II.Krallar kitabında anlatıldığına göre, tekrar geri gelmek üzere Allah'ın katına çıkmıştır (bkz. II.Krallar, 2. bâp). Yahudi inancında, İlya'nın halen yaşadığı ve Mesih'i müjdelemek için beklediği teması yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Philip Birnbaum, Encyclopedia of Jewish Concepts, New York 1991, s. 36-38.

90 Bkz. TB, Avot de Rabbî Natan, XXXIV:5.

91 Bkz. Baki Adam, Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 48.

92 İbn Hazın, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal, Beyrut 1975, I/99.

yaşamışlar ve M.S. 70 yılındaki yıkımdan sonra tarihten silinip gitmişlerdir. Ayrıca, onların inanç yapısı böyle böyle bir inanca pek uygun değildir. Çünkü Hz. İsa zamanında Filistin'deki üç büyük Yahudi grubundan birini oluşturan Sadukiler oldukça radikal görüşlere sahiptiler. Tevrat'ın dışında otorite tanımazlar, Tevrat'ta bulunmayan hiçbir inancı kabul etmezlerdi. Bundan dolayı, öldükten sonra dirilmeye ve ahiret hayatının varlığına, kaza ve kadere inanmazlardı. Kısacası, onların bu inanç yapısı Allah'a oğul isnat etmeye pek uygun değildi. Zaten onların böyle bir inanca sahip olduklarını, başta ünlü Yahudi tarihçi Josephus olmak üzere hiçbir kaynak zikretmemiştir. Dolayısıyla, İbn Hazm'ın verdiği bilgiyi doğrulayacak bir kaynak bulunmamaktadır.

İbn Hazm'ın verdiği bilgiyi şüpheyle karşılamaya neden olan başka bir husus, Ezra ile Yemen Yahudileri arasındaki ilişkidir. Ezra, Babil sürgünü dönüşünde Kudüs'te Yahudiliği yeniden canlandırma çalışmalarına başlayınca, süıgündeki Yahudi cemaatlerine çağrıda bulunmuş ve onları kutsal topraklara davet etmiştir. Bu amaçla, Yemen Yahudilerine de bir mektup göndermiştir. Yemen Yahudileri Ezra'nın bu davetine olumsuz cevap vermişlerdir. Gerekçeleri de şudur: Onlara göre, Yeremya'nın tavsiyelerine uymalarının ödülü olarak, Tanrı Kutsal Ülkeyi Yahuda topraklarıyla aynı berekete ve kutsiyete sahip olan Sana'ya taşımıştır. Artık Sana, tam anlamıyla Kudüs kadar kutsal nitelik taşımaktadır. Ayrıca, yeniden inşa edilen Mabedin tekrar yıkılması mukadderdir. Kudüs'te toplanan İsrailoğulları için yeni sürgünler kaçınılmaz değildir. Ezra, Yemen Yahudilerinin bu cevabı karşısında öfkelenmiş ve ebediyen barış yüzü görememelerini dileyerek onları lanetlemiştir.[93] Buna karşılık Yemen

93 Bkz. Schifra Strizower, Exotic Jewish Communities, London 1962, s. 12; Shlomo Barer, The Magic Carpet, London 1952, s. 113-114; Reuben Ahroni, Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature, Indiana University Press, 1986, s. 4-5.

Yahudileri de İsrail topraklarının dışında gömülmesi için Ezra'ya lanet okumuşlardır. Bu karşılıklı lanetleşme sonucunda Yemen Yahudileri pek çok sıkıntıya maruz kalmıştır. Ezra da İsrail topraklarının uzağında, Basra çöllerinde ölmüş ve oraya gömülmüştür. Lanetleşme hikâyesinin Sapir[94] versiyonunda, o günden bugüne Yemen Yahudilerinin Ezra'dan nefret ettikleri ve çocuklarına onun isimini vermekten kaçındıkları belirtilir.[95]

Yemen Yahudilerinin Ezra'ya düşmanlıkları ile ilgili hikâyeleri derleyen B. Lewin, Kahire Genizasında bulunan bir dokümanın bunu doğrulayabileceği kanaatindedir. Bu doküman, ismi belirtilmeyen bir Babil Gaon'unun[96] Yemen Yahudilerine yazdığı bir mektuptur. Lewin'in iddiasına göre mektubu yazan Gaon, Kutsal Kitap'taki şahsiyetleri, ki bunların arasında Ezra da vardır, saygıyla anma cümlesini kullanmaktan çekinmiştir. Lewin'e göre Gaon'un Ezra'nın ismini de içeren saygı ve kutsama cümlesini kullanmaktan çekinmesinin nedeni, Yemen Yahudilerinin Ezra'ya kızgınlıkları ile ilgili hassasiyetinden kaynaklanmaktadır.[97]

Lanetleşme hikâyesinin bütün versiyonlarını gözden geçiren Ahroni, bu versiyonlarda ortak bir noktanın göze çarptığını belirtir. Bu nokta, Yemen Yahudilerinin başlarına gelen felaketleri, atalarının Ezra'nın lanetine uğramalarına dayandırmalarıdır. Tanrı, ataları Ezra'nın davetine icabet etmedikleri için onları cezalandırmaktadır. Ahroni, Yemen yazılı kaynaklarında ve görüştüğü Yemenli Yahudilerde Ezra'ya karşı en ufak bir düşmanlık emaresine rastlamadığı-

94 Jacob Saphir (1822-1885), 1859'da Yemen'e seyahat etmiş ve anılarını "Even Saphir" adlı kitabında toplamıştır. Saphir, Yemen Yahudi cemaatini ilk keşfeden kişi olarak görülmektedir. Bkz. Ahroni, s. 170, 5. dipnot.

95 Ahroni, s. 5.

96 Babil'deki iki büyük akademinin başkanlarına verilen unvan.

97 Ahroni, s. 4-6.

nı, aksine, başlarına gelen felaketlerden kendilerini sorumlu tuttuklarını söylemektedir. Onun naklettiğine göre, Yemen Yahudilerinin çoğunluğu Ezra hikâyesine inanmaktadır. Ancak, İsrail'de yaşayan Yemenli Yahudi bilginler ve rabbiler hikâyenin sahihliği konusunda şüphe taşımaktadır.[98]

Ezra hikâyesini başka açılardan eleştirenler de olmuştur. Bunlar, Ezra'nın çağrısını yalnız Yemen Yahudilerinin reddetmediğini, özellikle Babil'deki soylu ve varlıklı Yahudilerin de bu çağrıya olumlu cevap vermediğini ileri sürerek Ezra'nın sadece Yemen Yahudilerini şiddetli bir şekilde lanetlemesine şüpheyle bakmaktadırlar. Bunlardan Kafih, Yemen Yahudilerinin Ezra'dan nefret ettikleri iddiasının temelsiz olduğunu ileri sürmektedir. Bu konudaki delili ise, Yemen Yahudilerinin Ezra'ya büyük saygı göstermeleri ve ibadetlerinde ondan "Efendimiz Ezra" diye bahsetmeleridir.[99]

Ezra'nın Yemen Yahudileriyle lanetleşme hikâyesine birtakım eleştiriler yöneltilmiş olsa da, Ahroni'nin işaret ettiği gibi Yemen Yahudilerinin büyük bir çoğunluğu bu hikâyeye güçlü bir şekilde inanmakta ve kendilerinin kökenini Ezra'nın davetini reddeden Yahudi cemaatine dayandırmaktadır. Öte yandan Yemen Yahudilerinin, atalarının davranışlarından suçluluk duydukları da anlaşılmaktadır. Bu suçluluk duygusunun, zamanla bir tövbe hareketi olarak, onların Ezra'yı yüceltmelerine neden olması da mümkündür. Nitekim Kafih'in, ibadetlerinde "Efendimiz Ezra" dediklerini belirtmesi bunu akla getirmektedir.[100] Ancak, Ahroni'nin Kafih'ten naklettiği kısımdan, Yemen Yahudilerinin ibadetlerinde bu saygı ifadesini sadece Ezra için kullanıp kullanmadıkları anlaşılmamaktadır. Ayrıca, Hıristiyanlıkta oldu-

98 Ahroni, s. 6.

99 Bkz. Ahroni, s. 6.

100 Ahroni, Kafih'in naklettiği bu bilgi ile Kur'an'daki bilgi arasında ilgi kurmakta, ancak Kur'an'da konunun abartıldığını belirtmektedir. Bkz. Ahroni, s. 171, 21. dipnot.

ğu anlamda bu cemaatin Ezra'yı "Tanrı'nın Oğlu Rab" olarak nitelendirdiklerine ilişkin herhangi bir bilgi de yoktur. Bu bakımdan, Yemen Yahudilerinin ibadetlerinde "Efendimiz Ezra" demeleri, kanaatimizce, İbn Hazm'ın verdiği bilgiyi destekleyecek nitelik taşımamaktadır.

Diğer bir Müslüman bilgin Makdisi, Ezra'yı Allah'ın oğlu olarak kabul eden Yahudilerin Filistin Yahudileri olduğunu, bunu Ezra'yı yüceltmek ve onu onurlandırmak için yaptıklarını, diğer Yahudilerin bunu reddettiğini belirtir.[101] Ne yazık ki Makdisi'nin bu görüşünü de destekleyecek herhangi bir veri yoktur.

Kur'an'da Hıristiyanlara paralel olarak Yahudilerin de Allah'a oğul isnat ettikleri belirtildiğine göre, Kur'an'ın bu ifadesini nasıl yorumlamak gerekir? Elbette ki, başka kaynaklarda yer almadığı için Kur'an'ın bu ifadesinin doğruluğunu tartışmak söz konusu olamaz. Genel Yahudi din tarihinde Yahudilerin Allah'a oğul isnat ettiklerine ilişkin bir bilgi olmamakla birlikte, tarihte iz bırakmamış bir Yahudi grubun böyle bir inanca sahip olduğunu söylemek, salt Kur'an'ı doğrulama amacıyla girişilmiş bir çaba olarak görülmemelidir. Bilindiği gibi Kur'an, indiği çevredeki dinî grupların inanç ve davranışlarından söz eder ve onları eleştirir. Kur'an'ın geçmişteki İsrail peygamberleri döneminde yaşayan Yahudilerden söz eden ayetlerinin dışındaki ayetler Hz. Muhammed zamanındaki Hicaz bölgesi Yahudilerini muhatap alır. Hicaz Yahudileri ise, dinî kültür bakımından oldukça ileri seviyede olan Irak (Babil) ve Filistin Yahudileriyle mukayese edildiği zaman Yahudi tarihinde yok sayılacak kadar önemsizdirler. İslam kaynaklarının dışında onlardan bahseden başkaca kaynak yoktur. Yahudi tarihinde pek fazla önemi olmayan Hicaz Yahudileri Yahudi kaynak-

101 Mutahhar b. Tahir El-Makdisî, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Neşr: Clement Huart, Paris 1899, IV/35.

larında hiç yer almamıştır.[102] Hicaz Yahudilerinin bu bölgeye ne zaman, nereden geldikleri bilinmemektedir. Ama en geç, M.S. 70 yılında yani İslâm'ın doğuşundan yaklaşık beş asır önce gelip bu bölgeye yerleşmişlerdir.[103] Hıristiyanlık döneminin başlarında Yahudilik, Kuzey Arabistan'a yayılmış ve bazı kabilelerin tamamı Yahudiliği kabul etmiştir. Arap kaynaklarına göre Medine ve çevresinde yirmi civarında Yahudi kabilesi bulunuyordu.[104] Bu kabilelerin pek çoğu sonradan Yahudi olan müşrik Araplardı.[105] Daha önce gelip yerleşen Yahudiler ise yarımadanın kültürel hayatına tamamen adapte olmuştu. Putperest Arap komşuları gibi Arapça konuşuyorlardı. Bununla birlikte onlar da Arap kültürünü etkilemişlerdi.[106] Irak ve Filistin'deki büyük Yahudi gruplarla irtibatları olduğu söyleniyorsa da, Diasporada (sürgün) kendilerine göre farklı dinî inanç ve uygulama şekilleri geliştirmişler, diğer Diaspora (Sürgün) cemaatleri gibi apokaliptik mistisizmle ilgilenmişlerdi.[107] Bu bağlamda, Merkabah mistik geleneğinden de etkilenmişlerdi. Newby'nin işaret ettiği gibi, Merkabah mistisizminde belli bir yeri olan Enohiyan literatür, Hicaz Yahudilerinin inancının belirlenmesinde önemli bir paya sahiptir.[108]

---

102 Bernard Lewis, İslâm Dünyasında Yahudiler, çeviren: B. Sina Şener, İmge Yayınları, Ankara 1996, s. 90.

103 Camilla Adang, Muslim Writers On Judaism And The Hebrew Bible, E.J. Brill, Leiden 1996, s. 1.

104 Johnson, s. 162; Adang, s. 1.

105 Adang, s. 1.

106 Norman A. Stillman, The Jews of Arap Lands, The Jewish Publication Society of America, USA 1979, s. 4-5.

107 Gordon Darnell Newby, A History of the Jews of Arabia, University of South Carolina, Colombia 1988, s. 49.

108 Newby, s. 59.

B.
Merkabah Mistisizmi ve Hıristiyanlık Üzerindeki Etkisi

Yahudi mistisizminin temelini oluşturan Merkabah mistisizmi, M.S. I. Yüzyılda Filistin'de filizlenmiş ve daha sonra Babil'deki Yahudi cemaatleri arasında da yayılmıştır.[109] Muhtemelen oradan da Hicaz bölgesine geçmiştir. Merkabah'ın kökeni, Peygamber Ezekiel'e dayanır. Peygamber Ezekiel, Babil sürgünü döneminde kendisi de sürgünlerin arasında iken, Keldanîler diyarındaki Kebar ırmağı kenarında bulunduğu bir sırada göklerin açıldığını ve Tanrı'nın muhteşem tahtını gördüğünü söyler.[110] Ezekiel'in rüyetinde tasvir ettiği Tanrı'nın tahtı, yaratıklar, tekerlekler ve diğer semavî varlıklar daha sonra Merkabah mistisizminde temel motifleri oluşturur. Merkabah mistisizminde amaç, Peygamber Ezekiel'in düşlediği "ilâhî taht" ve semavî araba (merkabah) hakkında derin tefekküre dalmak ve bu

109 Bkz. III. Enoch, çeviri ve giriş notu: P. Alexander, The Old Testament Pseudepigrapha (Editör: James H. Charlesworth, USA 1983) içinde, I. Cilt, s. 234 (Alexander'ın giriş notu).

110 Bkz. Hezekiel, 1. bap.

sayede vecd hâlinde kendinden geçip ilahî aleme yolculuk yapmaktır.

Gnostik inançların etkisinde kalarak gelişen Merkabah mistisizmi, bu yola girenler için özel deneyimler ve birikimler gerektiriyordu. "Tzenuim" adı verilen Merkabah mistikleri, özel niteliklere sahip olan az sayıda seçkin kişilerdi ve sürekli oruç tutarak kendilerini mistik tecrübelere hazır tutarlardı. Bu seçkinlerin yapacağı mistik seyahatin başarıyla sonuçlanabilmesi için, "mühür" olarak tanımlanan bazı gizemli sözlerin ve formüllerin kullanılması gerekiyordu. Bu gizemli sözler, her bir gök katının kapısında bekçilik yapan melekleri yatıştırmak için kullanılıyordu. Hatalı bir "mühür" kullanımı, önemli yaralanmalara, akıl hastalıklarına, hattâ korkunç ölümlere yol açabilirdi. Talmud, Merkabah uygulamasına kalkışan Ben Azai, Ben Zoma, Ben Abuyah ve Rabbi Akiba'nın özel deneyimlerinin sonuçları hakkında bilgi verir. Bu dört rabbi, Ortaçağın ilk yüzyıllarında Filistin'de yaşamış ve Kudüs'teki yeşivada (medresede) öğreticilik yapmıştı. Talmud'da nakledildiğine göre, mistik seyahat tecrübesi sırasında Ben Azai hayatını, Ben Zoma aklını kaybetmiş, Ben Abuyah bir yerine iki Tanrı gördüğünü iddia ederek dinden çıkmıştır. Sadece Rabbi Akiba gerçek bir ilahî deneyime nâil olmuştur.[111]

Tanrı'nın tahtına ilahî yolculuk serüvenini başarıyla tamamlayan Rabbi Akiba, Merkabah mistik öğretisiyle ilgili risaleler yazmıştır. Bu risaleler Merkabah mistikleri için kılavuz niteliği taşımaktadır. Rabbi Akiba bu risalelerden birinde, Tanrı'nın tahtına ilahî yolculuğunu şu şekilde anlatmaktadır:

"İlk saraya yükseldiğimde hasid (dindar), ikincisinde tahor (saf, arınmış), üçüncüsünde yaşar (doğru, dürüst, adil), dördüncüsünde tamamen tamim (Tanrı ile) idim. Beşinci

---

111 TB, Hagigah, 14b.

sarayda Tanrı karşısında kutsallığı elde ettim, altıncısında koruyucu melekler bana zarar vermesin diye "koduşah"ı söyledim. Yedinci sarayda bütün kemiklerim titrerken, bütün gücümle dik durdum ve Tanrı'ya hamdettim."[112]

Merkabah mistisizminin üstatlarından bir diğeri, Rabbi Akiba'yla çağdaş olan Rabbi İsmail'dir. Rabbi İsmail'in de Rabbi Akiba gibi Merkabah mistisizmi alanında risâleleri vardır. Büyük Hekhalot ve Küçük Hekhalot ile, Tanrı'nın beden ölçülerini tanımlayan Şiur Komalı ve III. Enoh Kitabı (Enoh kitabının İbranî versiyonu) Merkabah mistisizminin temel kaynaklarını oluşturur. Merkabah metinlerindeki pek çok unsur, apokaliptik edebiyattakilerle benzerlik gösterir. Bununla birlikte Merkabah metinleri, ağırlıklı olarak, göklerin sırlarını ve Tanrı'nın tahtının tasvirini konu edinir.

Rabbanî Yahudiliğin (Ortodoks Yahudiliğin Ortaçağdaki şekli) Tannaim denilen yetkin din bilginleri sınıfından Rabbi Akiba ile Rabbi İsmail'in öncülük ettiği Merkabah mistisizmi, rabbilerin Tora (Tevrat) çalışmalarıyla yanyana gelişimini sürdürmüştür. Daha sonra, XII-XIII. yüzyıllarda yeni Yahudi mistisizmi Kabbala ile kaynaşmıştır[113]

1. Merkabah Mistisizminin Temel Figürü "Tanrı Oğlu Metatron"

Merkabah mistisizminin temel figürü Metatron[114] denilen baş melektir. Yahudi mistisizminde (Kabbalizm) bu meleğe özel

---

112 Perle Epstein, Kabala Musevî Mistiklerin Yolu, Dharma Yayınları, İstanbul 1993, s. 73'den alınmıştır.

113 Bkz. Karen Armstrong, Tanrının Tarihi, çev: Oktay Özel vd, Ayraç Yayınevi, Ankara 1998, s. 274.

114 Metatron isminin anlamı hakkında farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, bu ismin kökeni Yunanca "meta thronon"a dayanmaktadır. Bu kelime "tahta yakın olan", "ikinci taht" gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. III. Enoch, Alexander'ın giriş notu, s. 243.

bir önem atfedilir. Bu melek, Tanrı'dan sonra gelen ikinci varlıktır. Tanrı'nın tahtının yanında durur ve Tanrı'nın suretini korumakla görevli meleklere reislik yapar. Onun Tanrı katında özel imtiyazları vardır. Tanrı'yla birlikte aynı gök katında ve aynı sarayda bulunur. Tanrı'nın tahtının yanında onun da bir tahtı vardır.[115] Merkabah metinlerinden III. Enoch'ta Metatron, Tanrı'dan sonra gelen ikinci Yahve, yani ikinci Tanrı olarak tanımlanır.[116]

Metatron'un Merkabah mistikleri açısından önemi, Tanrı'nın bulunduğu yedinci saraya girişte onun mistiklere refakat etmesidir. Merkabah mistisizminin önde gelen üstatlarından Rabbi İsmail, onun bu rolünden söz eder. Onun anlattığına göre, yedinci sarayın kapısına vardığında Metatron ona rehberlik etmiş ve Tanrı'nın huzuruna girmesini sağlamıştır. Tanrı'nın izniyle Metatron, Rabbi İsmail'i bütün göksel sarayları baştan başa gezdirmiştir. Metatron'un çok önemli biri olduğunu anlayan Rabbi İsmail, onun kimliği hakkında bazı sorular sormuştur. Metatron ona, Tevrat'ın Tekvin kitabında sözü edilen Yared oğlu Enoh olduğunu bildirmiştir.[117] İnsanlar günaha yönelip kötü işler yapmaya başlayınca, Tanrı tufanla onları cezalandırmaya karar vermiş ve faziletli bilge Enoh'u bu olaya şahit olması için yanına almıştır. Enoh, Tanrı'nın baş yardımcısı ve meleklerin başı olmuştur. Tanrı, kendi tacını Enoh'un başına geçirmiş

115 III. Enoch, 16: 1.

116 III. Enoch, 12: 5; 48C: 7; 48D: 1 (90).

117 Tekvin'de, Enoh'un 365 yıl yaşadıktan sonra Allah ile yürüdüğü, Allah'ın onu yanına aldığı bildirilir. (Tekvin, 5: 23-24.) Targum Jonathan'da, Tevrat'ın bu kısmı şu şekilde çevrilmiştir: "Ve Hanok Tanrı'nın huzurunda doğrulukla hizmet etti. Ve işte yeryüzünün sakinleri ile birlikte değildi; çünkü alınmıştı. O, Kelamla Tanrı'nın huzuruna, göğe yükselmişti. Ve onun adı Büyük Saphra Metatron olarak çağrıldı.". Jonathan ben Uzziel On The Pentateuch With The Fragments of The Jerusalem Targum, Keldanî dilinden İngilizce'ye çev: J. W. Etheridge, Ktav Publishing House, New York 1968, içinde, s. 175.

ve ona "Küçük Yahve" unvanı vermiştir. Onun için kendi tahtı gibi bir taht yaptırmış ve yedinci sarayın kapısının önüne yerleştirmiştir. Onu, kendisinden sonra tek sorumlu ilan etmiş ve baş meleklere ona itaat etmelerini buyurmuştur. Yahve (Tanrı) adına ne söylerse onu dinleyecekler ve buyruklarını yerine getireceklerdir. Baş melekler, herhangi bir hususta ilk önce ona başvuracaktır.[118]

Metatron'un görevleri ile ilgili bazı unvanları bulunmaktadır. "Sar Ha-Panim", "Yorde Razîm", "Sofer" ve "Sar Ha-Olam" bunların başında gelmektedir. Sar Ha-Panîm, "Yüzün Prensi" demektir. Bu terim, Metatron'un meleklerin ilki olarak Tanrı'nın prensi derecesine yükselmesini ifade eder.[119]

Yorde Razîm, Metatron'un her şeyin sırrını bildiğini belirtir. Merkabah geleneği Metatron'un bu özelliği üzerinde durur. III. Enoch'a göre Metatron, hikmet sahibi ve sırların efendisidir. Sırları vahyeden odur. Rabbi İsmail, Hz. Musa'ya sırları vahyedenin Metatron olduğunu bildirir.[120] Yani, Sözlü Tevrat'la birlikte Yazılı Tevrat'ı Musa'ya aktaran Metatron'dur. Geç dönem Merkabah geleneğinde, mistiklere semavî arabaların ve sarayların sırrını öğreterek rehberlik ettiği belirtilir.[121] III. Enoch ve Şiur Komalı, Metatron'un bu görevini nasıl yaptığını tasvir eder. Merkabahın iki üstadı Rabbi İsmail ile Rabbi Akiba'ya mistik semavî yolculuklarında sırları vererek o rehberlik etmiştir.

Metatron'un önemli unvanlarından bir diğeri, yazıcı anlamındaki "Sofer"dir. Metatron, evrenin sırlarını ve evrendeki olayları yazmakla görevlidir. Onu bu göreve Tan-

---

118 Bkz. III. Enoch, 1-14. baplar. Ayrıca bkz. Robert Graves-Raphael Patai, Hebrew Myths, Anchor Books, USA 1989, s. 100-103.

119 Andrei A. Orlov, "Titles of Enoch-Metatron in 2 Enoch", JSP 18 (1998), s. 74-75.

120 III. Enoch, 15B:1-5 (Appendix to 3 Enoch)

121 Orlov, s. 75.

rı getirmiştir. Metatron, melekler tarafından açıklanan sırları yazar.[122] Bu görevi nedeniyle o, Tanrı'nın huzurunda oturma iznine sahip olan tek varlıktır.[123] Bu görevi ona, Tanrı'nın karşısında tahtına oturup semavî varlıkları yargılama hakkı da tanır.[124]

Merkabah geleneği, Metatron'un yeryüzü üzerindeki hakimiyetinden de söz eder. Bu nedenle ona, dünyanın hakimi anlamında "Sar Ha-Olam" unvanını verir. III. Enoch'un 30. bölümü, Metatron'un bu niteliğini detaylı olarak tasvir eder.

Metatron'un bahsi, sadece mistik Merkabah metinlerinde geçmez. Yahudiliğin önemli kutsal metinlerinden Babil Talmudu başta olmak üzere diğer Yahudi klasik metinlerinde de Metatron'dan bahsedilir. Babil Talmudu'nun Sanhedrin 38b bölümünde, Tevrat'ın Çıkış kitabının 23:20-21 ve 24:1 cümleleriyle ilgili bir tartışma vardır. Tevrat'ın bu cümlelerinde şöyle denmektedir: "İşte ben, yolda seni korumak için, ve hazırladığım yere seni getirmek üzere, önünden bir melek gönderiyorum. Onun karşısında sakının ve onun sözünü dinleyin, ona karşı koymayın; çünkü suçunuzu bağışlamayacaktır; çünkü benim ismim ondadır."[125] "Ve Musa'ya dedi:... Rabbe çıkın ve uzaktan secde kılın.."[126] Bir mülhit (min), bu cümlelerde sözü edilen meleğin Metatron olduğunu ve ona da Tanrı gibi ibadet edilmesi gerektiğini söylemiştir.[127] Metatron'la ilgili bu yorumlar, ikinci bir ilah fikrini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Rabbi Ben Abuyah[128], mistik yolculuğu sırasında

122 Orlov, s 78.

123 Orlov, s. 79.

124 Orlov, s. 79.

125 Çıkış, 23: 20-21.

126 Çıkış, 24: 1.

127 TB, Sanhedrin 38b.

128 Ben Abuyah, Tanrı'nın huzuruna girebilen dört Merkabah mistiğinden biridir.

Metatron'u Tanrı'nın huzurunda oturur vaziyette gördüğü için "Belki de iki ayrı kudret mevcuttur." dediği Talmud'da nakledilmektedir.[129] Bu yorumlarda Merkabah metinlerinden III. Enoch'un etkisi görülmektedir. Zira III. Enoch'ta, Tevrat'ın zikri geçen cümlelerini bu şekilde anlamaya yönlendiren ifadeler yer almaktadır.[130]

Yahudi mistisizminin (Kabalizm) kutsal kitabı olarak değerlendirilen Zohar'da Metatron ismi yanında bir de Matrona'dan söz edilir. Matrona, dişil bir varlık olup Kutsal Ana olarak nitelendirilir. Ona bazen de "Şekinah" denir. Matrona/Şekinah'ın uluhiyette yeri vardır. Tanrı ismi Yehovah kelimesinin tetragramı olan Yahveh'in harflerinden (Yod-He-Vav-He) "He" harfi ona işaret eder.[131]. Diğer harflerden "Yod" Kutsal Baba'nın, "Vav" da Kutsal Oğulun sembolüdür.[132] Buna göre Zohar'ın Tanrı sistemi Kutsal Baba, Kutsal Oğul ve Kutsal Ana'dan oluşmaktadır. Bu, bir bakıma Hıristiyan teslisine benzeyen Kabala teslisidir. Zohar'ın Soncino edisyonunda Tetragramda yer alan Kutsal Oğulun mahiyeti hakkında açıklayıcı bilgi verilmez. Ancak Amsterdam edisyonunda bu oğulun Metatron olduğuna açıkça işaret edilmektedir. Zohar'ın bu edisyonunda Hayat Ağacı'nın üç sütununun Kutsal Baba, Kutsal Oğul ve Kutsal Anne'den oluştuğu bildirilmektedir. Sol sütun Kutsal

129 TB, Hagigah 15a. Jeffrey L. Rubenstein'ın Ben Abuyah ile ilgili rivayetler üzerine oldukça kapsamlı bir çalışması vardır. Bkz. Jeffrey L. Rubenstein, "Elisha ben Abuya: Torah and Sinful Sage", The Journal of Jewish Thought and Philosophy, Sayı 7, s. 139-225.

130 Bkz. III. Enoch, 10: 3-6.

131 Ortaçağ İspanyol kabalacılarının çok sık kullandıkları meditasyon kavramlarından biri olan Matrona, Tanrı'nın dişil yüzünü temsil ediyordu. Kabala üstatlarından Rabbi Yosef, kozmosu Kral Tanrı ile Kraliçe Matrona'nın cinsel birleşmesi şeklinde tasvir ediyordu. Bkz. Epstein, s. 84-85.

132 The Zohar, Aramca ve İbranice'den İngilizce'ye Çev: Harry Sperling-Maurice Simon, Soncino Press, New York 1984, III: 51b.

Baba'yı, sağ sütun da Kutsal Ana'yı temsil etmektedir. Eril ve dişil İki sütunu dengeleyen orta sütun ise Kutsal Oğul'u temsil etmektedir ki bu oğul Metatron'dur. Zohar'ın Amsterdam edisyonunda bu konuda şöyle denmektedir :

"(Uluhiyetin) orta sütunu, yukarıda barışı sağlayan Metatron'dur."[133] Uluhiyetin orta sütununu oluşturan Metatron'un Tanrı Yehova'nın oğlu olduğu da şu ifadelerle dile getirilmektedir: "Uzak kardeşten yakın komşu iyidir. Bu yakın komşu, uluhiyetteki orta sütundur ki o, Yah'ın oğludur."[134] Zohar'ın bu edisyonuna göre Metatron Tanrı'nın sadece oğlu değil, aynı zamanda ilk doğanıdır.[135]

2. Mistik Essenilerde Tanrı Oğlu Mesih Anlayışı ve Hıristiyanlıkla İlişkisi

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Filistin bölgesinde etkin üç Yahudi grup vardı. Bunlar Ferisiler, Sadukiler ve Essenilerdi. 1947'de Kumran yazmalarının ortaya çıkarılmasına kadar Esseniler hakkında fazla bir şey bilinmiyordu. Onlar hakındaki bilgi, Philo, Josephus, Romalı Hippolytus ve Pliniy'nin verdikleriyle sınırlaydı. Kumran yazmaları, hâlâ bir kısmı üzerinde tartışmalar olsa da, Essenileri gün yüzüne çıkarmıştı.

Essenilere ait olduğu söylenen Kumran yazmaları arasında, konumuzla ilgili apokaliptik yazmalar da bulunmuştu. Bunların en önemlisi Enoh kitabı idi. Hıristiyanlar kanalıyla çeşitli versiyonları günümüze kadar ulaşan Enoh kitabının orijinalinin aslında Aramice yazılmış olduğu bu

---

133 Zohar, III/ 227 (Amsterdam Edition) (http://www.ihms.net/kabbalah/KABBALAH1.htm)

134 Zohar, II/115 (Amsterdam Edition).

135 Zohar, I/126 (Amsterdam Edition).

yazmanın bulunmasıyla ortaya çıktı.[136] Ayrıca, bu yazmaların ait olduğu topluluğun, yani Essenilerin öğretileri de büyük oranda tespit edilmiş oldu.

Josephus gibi tarihçilerin verdiği bilgilerden ve Kumran yazmalarından anlaşıldığına göre gnostik ve dualist bir öğretiye sahip olan Essenilerin mistik bir yaşam tarzları vardı. Esseniler, Kudüs'teki iç çekişmeler ve siyasî çalkantılara karşı kayıtsız kalmış ve çöle çekilerek mistik bir yaşam sürmeye başlamışlardı. Diğer Yahudiler gibi onlar da kurtarıcı Mesihin beklentisi içindeydiler. Fakat onların Mesih anlayışı diğer Yahudilerinkinden farklıydı. Essenilerden bazıları, Enoh kitabında anlatılanlara benzer şekilde, Mesih'i "Tanrı'nın Oğlu" olarak tanımlıyorlardı.[137] Tanrı'nın Oğlu Mesih, kıyametin sonunda Tanrı'nın sağına oturarak yargıçlık görevi de yapacaktı.[138] Arami Apokalipsi diye adlandırılan yazmaların 4Q246 olarak numaralandıran kısmında bu terim bütün açıklığı ile geçmekteydi: " O, dünyada büyük olacak [...] Ve onun adı Tanrı'ının Oğlu olacak ve onu En Yüksek Olanın oğlu diye çağıracaklar.[...] Onun krallığı sonsuz krallık olacak ve yolu gerçeğin yolu olacak. [...] O dünya yüzüne barış getirecek. [...] Yüce Tanrı onun efendisi olacak . [...] Onun hükümdarlığı sonsuz hükümdarlık olacak. "[139]

136 David Flusser, The Spiritual History of the Dead Sea Sect, İngilizce çeviri: Carol Glucker, MOD Books, Tel-Aviv 1989, s. 71.

137 Essenilerdeki mesih anlayışının benzeri Kabalacı mistik gelenekte de görülmektedir. Nitekim Kabalacı mistik Sabatay Sevi, mesihliğini ilan ettiği zaman kendisini "Aeloim", yani Tanrı'nın Oğlu olarak tanıtmıştır. Hitap cümlelerine, "Ani Adelokehem Shabbay Tsevi" (Ben Sabatay Sevi, sizin tanrınızım!) ifadesiyle başlamıştır. Bkz. Abraham Galante, Sabatay Sevi ve Sabataycıların Gelenkeleri, çev: Erdoğan Ağca, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul 2000, s. 19. Sabatay Sevi, bir mektubunda şöyle der: "Tanrı'nın yegâne oğlu, Mesih Sabatay Sevi, İsrailin kurtarıcısı, Tanrı'nın sevgilisi, İsrailoğullarının tümüne selam gönderiyor..." .Galante, s. 137.

138 Flusser, s. 89.

139 http://www.inplainsite.org/html/extraordinary_evidence_about_j.html

Kumran yazmalarındaki bu ifadeler, Luka İncili'nde İsa hakkında nakledilen şu ifadelerle büyük benzerlik göstermektedir: "Melek ona 'Korkma Meryem' dedi, 'Sen Tanrı'nın lütfuna eriştin. Bak gebe kalıp bir oğul doğuracaksın, adını İsa koyacaksın. O büyük olacak, kendisine en yüce olanın oğlu denecek. Rab Tanrı ona atası Davud'un tahtını verecek. O da sonsuza dek Yakup'un soyu üzerinde egemenlik sürecek ve egemenliğinin sonu gelmeyecektir.'"[140]

Farklı tarihlere ait olduğu sanılan belgeler, Essenilerde birden fazla Mesih'in varlığına inanıldığı izlenimini doğurmuştur. Belgeler üzerinde ilk yapılan çalışmalar, toplulukta iki Mesih beklentisi olduğunu göstermiştir. Bunlardan birincisi Harun Mesihi diğeri de İsrail Mesihidir. İsrail Mesihi, Davut Evinin Mesihidir. Bu, Yahudiliğin beklenen Mesihidir. Essenilerde bunlardan başka beklenen Mesihler de vardı. Bazı Esseniler, Tanrı'nın Oğlu olarak tanımladıkları Melkizedek'i de Mesih kabul etmişlerdi. Onlara göre Melkizedek ölmemiş, kıyametin sonunda Tanrı'nın sağ eli olarak insanları yargılayacaktı.[141]

Kumran yazmalarıyla Yeni Ahit'i karşılaştıran uzmanlar, bunun yanında, pek çok hususta bu ikisi arasında büyük benzerliklerin ve paralelliklerin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Buradan hareketle, Kumran yazmalarının Hıristiyanlık hakkındaki anlayışları kökten sarsacağı bile iddia edilmiştir.[142]

Essenilerin, Titus'un 70 yılında Mabedi tahrip etmesine kadar Lut gölü yakınlarında yaşadıkları bilinmektedir. Ancak bu tarihten sonraki durumları karanlıktır. Esseniler, bilinmeyen bir şekilde Filistin bölgesinden yok olmuşlardır. 1897 yılında Kahire'de bulunan Geniza yazmalarında,

140 Luka, 1: 30-33.

141 Flusser, 88-89.

142 Bkz. Neil Asher Silberman, The Hidden Scrolls, USA 1994, s. 109-110.

Şam'da oturan, teşkilat ve yaşayışları Essenilere benzeyen bir mezhepten bahsedilmektedir. Titus'un Mabedi tahrip edip bütün Yahudileri sürgüne gönderdiği hatırlanırsa, Essenilerin bir kısmının buralara geldiği düşünülebilir.[143] Hatta bir kısmı, merkezî bir otoritenin bulunmadığı ve heretiklerin daha rahat ettiği Hicaz bölgesine kadar gitmiş olabilir.

3. Merkabah Mistisizminin Hıristiyanlık Üzerindeki Yansımaları

İlk dönem Hıristiyanlığı üzerine çalışma yapan araştırmacılar, Hıristiyanlığın pek çok kültürün etkisi altında kaldığını ileri sürerler. Hıristiyanlığın etkisi altında kaldığı kültürün başında Yahudi kültürü gelmektedir. Özellikle, Enohiyan literatürün ve Merkabah mistik geleneğin Hıristiyanlık üzerinde ciddî etkileri bulunmaktadır.[144] Bunlar, Hıristiyan öğretilerinin teşekkülünde ciddî rol oynamıştır.

Yabancı güçlerin baskısının yanında, iç çekişmelerin ve siyasi çalkantıların yaşandığı Filistin bölgesinde Yahudiler arasında apokaliptik ve mistik düşünce yaygınlık kazanmıştır. Bu kaos ortamından bunalan Yahudilerin bir kısmı kendini Merkabah mistisizmine vermiş, bir kısmı da Mesihçi düşüncelere yönelerek kurtuluş tasarıları geliştirmiştir. İşte Hıristiyanlık böyle bir ortam içinde doğmuştur. Pavlus başta olmak üzere Hırıstiyanlığın şekillenmesinde önemli rol oynayan Yahudi kökenli ilk Hıristiyan önderler, o dönemde etkin olan dinî düşünceyi Hıristiyanlığa taşımışlardır. Merkabah mistik geleneği bunlardan biridir. Yeni Ahit metinle-

143 Bkz. Yaşar Kutluay, İslam ve Yahudi Mezhepleri, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 248.

144 Bkz. Phillip B. Munoa, "The Jesus, The Merkavah and Martyrdom in Early Christian Tradition", JBL 121/2 (2002); E. Isaac, I. Enoch'a giriş notu, s. 9-10 (Old Testament Pseudepigrapha içinde); P. Alexander, III. Enoch'a giriş notu, s. 246-247 (Old Testament Pseudepigrapha içinde).

rinde bunun etkisi açıkça görülür. Rabbi Abuyaf ve Rabbi İsmail gibi Merkabah mistiklerinin mistik tebrübeleri esnasında gördükleriyle ilgili anlattıklarının benzerlerine Yeni Ahit'te de rastlamak mümkündür. Stefanos'la ilgili olarak Resullerin İşleri bölümünde yer verilen şu ifadeler bunun bir örneğini teşkil eder: "Fakat o, Ruhül Kudüs'le dolu olup gözlerini göğe dikerek Allah'ın celâlini ve Allah'ın sağında durmakta olan İsa'yı gördü. Ve dedi: İşte, gökleri açılmış ve İnsanoğlunu Allah'ın sağında durmakta görüyorum."[145] Stefanos'un Yeni Ahit'te yer verilen bu mistik tebrübesi, Ezekiel'in ve Merkabah mistikleri Rabbi Abuyaf ile Rabbi İsmail'inkinden çok da farklı değildir. Stefanos Allah'ın yanında İsa'yı, Rabbi Abuyaf ve Rabbi İsmail ise Enoh'un melek hâli olan Metatron'u görmüştür.

Stefanos'un mistik tecrübesi hakkında Resullerin İşleri'nde anlatılanlar sadece Rabbi Abuyaf ve Rabbi İsmail'inkilerle benzerlik göstermekle sınırlı değildir. Merkabah mistikleri için önemli yeri olan Eski Ahit'in Daniel kitabında anlatılanlarla da büyük benzerlik göstermektedir. Daniel, mistik rüyetinde "günleri eski olan"ı (Tanrı'yı) tahtında otururken gördüğünü söyler: "Tahtları kuruluncaya kadar ve günleri eski olan oturuncaya kadar baktım...ve işte, insanoğluna benzer biri göklerin bulutları ile geldi..."[146] Justin gibi ilk Hıristiyanlar, Daniel'in bu rüyetini İsa ile ilişkilendirmişlerdir.[147]

---

145 Resullerin İşleri, 7: 54-56.

146 Daniel, 7: 9-13. Resullerin İşleri ile Daniel arasındaki benzerlik ve etkileşim hakkında daha detaylı bilgi için Munoa'nın adı geçen makalesine bakınız.

147 Justin, Dialogue of Justin, Philosopher and Marytr, with Trypho, a Jew, Chapter XXXI, Ante-Nicene Fathers, translations of The Writings of the Fathers down to a.d. 325, revised and chronologically arranged with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe, D.D., Wm. B. Eerdmans publishing company, Grand Rapits, 1980, Vol 1.

Merkabah mistisizminin Hıristiyanlık üzerindeki etkisinin en canlı örneğini Yeni Ahit'in Vahiy kitabı oluşturur. Bu kitabın 4 ve 5. baplarında anlatılanlar, Merkabah mistisizminin taht üzerine tefekkür geleneğinin birebir yansımadır:

"Bundan sonra gökte açık duran bir kapı gördüm. Benimle konuştuğunu işittiğim, borazan sesine benzeyen ilk ses şöyle dedi: 'Buraya çık! Bundan sonra olması gereken olayları sana göstereyim.' O anda Ruh'un beni yönetimine almasıyla gökte bir taht ve tahtın üzerinde oturan birini gördüm. Tahtta oturanın, yeşim ve kırmızı akik taşına benzer bir görünüşü vardı. Zümrüdü andıran bir gökkuşağı tahtı çevreliyordu. Tahtın etrafında yirmi dört ayrı taht vardı. Bu tahtların üzerinde, başlarında altın taçlar olan, beyaz giysilere bürünmüş yirmi dört ihtiyar oturmuştu. Tahttan şimşekler çakıyor, uğultular ve gök gürlemeleri işitiliyordu. Tahtın önünde alev alev yanan yedi meşale vardı. Bunlar Tanrı'nın yedi ruhudur. Tahtın önünde billur gibi, sanki camdan bir deniz vardı. Tahtın ortasında ve çevresinde, önü ve arkası gözlerle kaplı dört tane canlı yaratık duruyordu. Birinci yaratık aslana, ikinci yaratık danaya benziyordu. Üçüncü yaratığın yüzü insan yüzü gibiydi. Dördüncü yaratık uçan bir kartala benziyordu. Dört yaratığın her birinin altı kanadı vardı. Yaratıkların her yanı, kanatlarının alt tarafı bile gözlerle kaplıydı. Gece gündüz, durup dinlenmeden şöyle diyorlar: 'Kutsal, kutsal, kutsaldır, var olmuş, var olan ve var olacak olan, gücü her şeye yeten Rab Tanrı!'

Canlı yaratıklar, taht üzerinde oturanı, sonsuzluklar boyunca yaşayanı yüceltip ona saygı ve şükran sundukça, yirmi dört ihtiyar, sonsuzluklar boyunca yaşayıp taht üzerinde oturanın önünde yere kapanarak O'na tapınıyorlar. Taçlarını tahtın önüne atarak diyorlar ki, 'Rabbimiz ve Tanrımız! Yüceliği, saygıyı ve gücü almaya layıksın. Çünkü her şeyi sen yarattın. Hepsi senin isteğinle yaratılıp var oldu.'

Tahtın üzerinde oturanın sağ elinde, iki tarafı da yazılmış ve yedi mühürle mühürlenmiş bir tomar gördüm. Yüksek sesle, 'Tomarı açmaya, mühürlerini çözmeye kim layıktır?' diye seslenen güçlü bir melek de gördüm. Ama ne gökte, ne yeryüzünde, ne de yer altında tomarı açıp içine bakabilecek kimse yoktu. O zaman acı acı ağlamaya başladım. Çünkü tomarı açmaya ve içine bakmaya layık kimse bulunamadı. Bunun üzerine ihtiyarlardan biri bana, 'Ağlama!' dedi. 'İşte, Yahuda oymağından gelen Aslan, Davut'un kökünden Olan galip geldi. Tomarı ve tomarın yedi mührünü O açacak.'

Dört yaratığın ve ihtiyarların çevrelediği tahtın ortasında boğazlanmış gibi duran bir Kuzu gördüm. Kuzu'nun yedi boynuzu ve yedi gözü vardı. Bunlar, Tanrı'nın bütün dünyaya gönderilmiş yedi ruhudur. Kuzu gidip tahtın üzerinde oturanın sağ elinden tomarı aldı. Tomarı alınca, dört yaratık ve yirmi dört ihtiyar O'nun önünde yere kapandılar. Her birinin elinde bir çenk ve kutsalların duaları olan buhurla dolu altın taslar vardı. Yeni bir ilahi söylüyorlardı: 'Tomarı almaya ve mühürlerini açmaya layıksın! Çünkü boğazlandın, ve her oymaktan, her dilden, her halktan, her ulustan insanları kendi kanınla Tanrı'ya satın aldın. Onları Tanrımızın hizmetinde bir krallık haline getirdin, kâhinler yaptın. Dünya üzerinde egemenlik sürecekler.'

Sonra tahtın, canlı yaratıkların ve ihtiyarların çevresinde çok sayıda melek gördüm ve seslerini işittim. Sayıları binlerce binler, onbinlerce onbinlerdi. Yüksek sesle şöyle diyorlardı: 'Boğazlanmış Kuzu, gücü, zenginliği, bilgeliği ve kudreti, saygıyı, yüceliği ve övgüyü almaya layıktır.'

Ve gökte, yeryüzünde, yer altında ve denizlerdeki tüm yaratıkların, bunlardaki tüm varlıkların şöyle dediğini işittim: 'Övgü, saygı, yücelik ve güç sonsuzlara dek, taht üzerinde oturanın ve Kuzu'nun olsun!'[148]

---

148 Vahiy, 4-5. baplar. (Kitab-ı Mukaddes'in yeni çevirisinden alınmıştır.)

Görüldüğü gibi Yeni Ahit'in Vahiy kitabında, Merkabah geleneğinde olduğu gibi Tanrı'nın tahtı bütün ihtişamıyla tasvir edilmiştir.[149]

4. Metatron ile İsa Arasındaki Paralellikler

Merkabah mistik geleneği ile Hıristiyanlık arasındaki etkileşimin en dikkat çekici yönü, her iki gelenekte Metatron ve İsa'ya yüklenen benzer niteliklerdir. Merkabah geleneğinde Metatron'un, Hıristiyan geleneğinde de İsa'nın kozmostaki konumu ve mahiyeti belirlenirken, Tevrat'ın Çıkış 23:20-21 pasajı temel alınmıştır. Metatron'un ve İsa'nın mahiyetine delil olarak kullanılan Tevrat'ın bu pasajında şu ifadeler geçmektedir: "İşte ben, yolda seni korumak için, ve hazırladığım yere seni getirmek üzere, önünden bir melek gönderiyorum. Onun karşısında sakının ve onun sözünü dinleyin, ona karşı koymayın; çünkü suçunuzu bağışlamayacaktır; ***çünkü benim ismim ondadır."***[150] Talmud'da, burada sözü edilen meleğin Metatron olduğu belirtilmiştir. Bir mülhit (min), bundan dolayı Metatron'a Tanrı gibi ibadet edilmesi gerektiğini söylemiştir.[151] Merkabah metinlerinden III. Enoch'ta da Tanrı adına yetki sahibi olan bu meleğin Metatron olduğu belirtilmektedir. Konuyla ilgili olarak bu metinde şu ifadeler yer almaktadır: "Hizmetkarım Metatron'u göklerdeki bütün varlıklar üzerine prens ve hükümran tayin ettim...Benim huzurumda söz söylemek isteyen bir melek veya prens, önce ona gidecek ve söyleyeceklerini ona söyleyecek. Benim adıma o sana ne söylerse itaat

149 Vahiy kitabının ilgili kısımlarını Eski Ahit'in Daniel ve Ezekiel kitapları ile Rabbi İsmail'in tahtla ilgili tasvirlerini konu alan III. Enoch'la karşılaştırınız.

150 Çıkış, 23: 20-21.

151 TB, Sanhedrin 38b.

edecek ve yerine getireceksin. Çünkü ben, yukarıdakinin ve aşağıdakinin, bu dünyanın ve gelecek dünyanın hikmetini öğretmek için onu hikmet ve anlayış prensi yaptım..."[152] III. Enoch'un başka bir versiyonunda, Metatron'un yetmiş ismi arasında sayılan"Yahveh Katan" (Küçük Yahveh) ismi ile Çıkış 23:21'deki "Benim adım ondadır" ifadesi arasında açıkça bağlantı kurulmaktadır.[153]

Bazı ilk dönem Hıristiyan Kilise Babaları, İsa ile ilgili teolojinin oluşturulmasında Çıkış'ın bu pasajını kullanmışlardır. Justin, Tertullian ve Cyprian bu Kilise Babalarının başında gelmektedir. Justin (100-163), Yahudi Triypho ile Diyalog'unda, Tanrı'nın İbrahim ve Yakup'a bildirmeyip Musa'ya vahyettiği adının "İsa" olduğunu söylemektedir. Ona göre, Yahudilerin atalarını kutsal topraklara götüren tanrısal varlık "İsa" adını taşımaktadır. Çıkış 23:21'deki "Benim ismim ondadır" ifadesinde sözü geçen Tanrı ismi de "İsa"dır.[154]

Justin gibi, Çıkış 23:21'deki "Benim ismim ondadır" ifadesini yorumlayan Tertullian (160-220?), bu ifadenin İsa'ya işaret ettiğini belirtir. Tertullian'a göre Musa ile konuşan ve ona görünen, Tanrı'nın Oğlu İsa'dır. Çünkü Tevrat, Tanrı-yı görmenin mümkün olmadığını bildirir.[155] Kuzey Afrikalı Cyprian (200-258) ise, İsa'nın bir zamanlar melek olduğu inancındadır. İsa, Tanrı'nın bir meleği olarak İbrahim'e ve Yakup'a hitap etmiştir. Ona göre, Tevrat'ın "Ve Rabbin Meleği göklerden ona seslenip dedi: 'İbrahim, İbrahim.."[156] cümlelerinde İbrahim'e seslenen Rabbin Meleği, İsa'dır. Yakup'a

152 III. Enoch, 10: 3-6.

153 Bkz. III. Enoch, 48D:1 (Appendix To 3 Enoch).

154 Justin, Dialogue of Justin, Philosopher and Martyr, with Trypho, Chapter LXXV, Ante-Nicene Fathers, Vol 1.

155 Tertullian, An Answer To The Jews, Chapter IX, Ante-Nicene Fathers, Vol III.

156 Tekvin, 22: 11.

rüyasında hitap eden Rabbin Meleği[157] de odur. İsrailoğullarına çölde Rabbin Meleği olarak İsa rehberlik etmiştir.

Cyprian, Justin gibi, Çıkış 23:20-21'de Tanrı adına gönderildiği bildirilen meleğin kesinlikle İsa olduğu kanaatindedir. Çünkü İsa, "Ben, Babamın adına geldim ve siz beni kabul etmiyorsunuz..."[158] sözüyle bunu açıkça teyit etmiştir. Cyprian, bu konuda Mezmurlar'dan ve Eski Ahit'in diğer bölümlerinden başka deliller de getirmektedir. O, İsa'nın aynı zamanda Tanrı olduğunu da vurgulamaktadır[159]

İsa'ya melek unvanı veren bir diğer Kilise Babası Novatian'dır (3. yy). Novatian, Eski Ahit'te Tanrı adına peygamberlere hitap eden melekle ilgili olarak özetle şunları söyler: "Bu unvanın sadece Tanrı olan Baba'ya atfedilmesi uygun değildir, fakat hem melek hem Tanrı olan Mesih'e atfedilmesi uygundur. Açıkça anlaşılıyor ki, Hacer'e hitap eden Baba değil, Mesih'tir. Zira O hem Tanrı'dır hem de büyük konsülün meleğidir. Mesih, sadece insan olmayıp aynı zamanda melektir; sadece melek olmayıp aynı zamanda kutsal metinlerin gösterdiği Tanrı'dır..."[160] Epiphanius, İsa'nın melek olduğu inancının Ebiyonitlerde de bulunduğunu belirtir. Onun naklettiğine göre Ebiyonitler, İsa'nın büyük meleklerden biri olarak yaratıldığını ve melekler de dahil olmak üzere Tanrı'nın bütün mahlukatına hükmettiğini söylerler ve onun Tanrı'nın oğlu olduğunu kabul etmezler.[161]

157 Bkz. Tekvin, 31: 11-13.

158 Yuhanna, 5: 43.

159 Cyprian, The Treatises of Cyprian, Tree Books Against the Jews, Treatise XII, Ante-Nicene Fathers, Ed: The Rev. Alexander Roberts, D.D.-James Donaldson, LL.D., revised and chronologically arranged with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe, D.D., Wm. B. Eerdmans publishing company, Grand Rapids, 1980, Vol. V.

160 Novatian, Treatise Concerning the Trinity, Chapter XVIII, Ante-Nicene Fathers, Vol. V.

161 Bkz. Epiphanius, Panarion, Book XXX, 16: 4-5 (http://www.earlychris-

Kilise Babalarından bazıları, Çıkış 23:21'deki "Benim ismim ondadır." ifadesini İsa ile ilişkilendirirken, "İsa" kelimesinin (Jesus) İbranicesi "Yehoşua"yla Tanrı'nın İbranice adının (Yehovah) Tetragramı "Yahveh" arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Zira, İsa'nın İbranicesi "Yehoşua" kelimesi "Yahveh"in "Yeho"sunu içermektedir ki, "Yeho" Tanrı'nın aynı zamanda müstakil adlarından biridir. Burada, Çıkış 23:21'in Hıristiyan yorumu ile Yahudi mistik (Merkabah) yorumun çakıştığı görülmektedir. Yahudi mistik geleneğinde ve apokaliptik literatürde, Metotran'a verilen isimlerden biri "Yahoel"dir. Muhtemelen M.S. II. yüzyılın başlarında Metatron (Enoh), Merkabah mistisizminde ve apokaliptik metinlerde önemli bir figür olan melek Yahoel'le özdeşleştirilmiştir. Bu meleğin en önemli karakteristik özellikleri daha sonra Metatron'a yüklenmiştir. Yahoel, aynı zamanda, Gaonik dönemde (M.S. 7-11. asırlar) oluşturulan Metatron'un yetmiş ismi arasında yer almıştır. İbrahim'in Apokalipsi'nde (The Apocalypse of Abraham) bu melek, kendini İbrahim'e Tanrı'nın kutsal adını taşıyan olarak tanıtmıştır.[162] Buna göre, melek Yahoel'in isminin Tanrı'nın ismini içerdiği anlaşılmaktadır. Çünkü Yahudi mistik geleneğinde "Yaho", Tanrı'nın isminin Tetragramı olan Yahveh'e (YHVH) eşit sayılmaktadır. Bundan dolayı Yahudi gnostik metinlerinde Yahoel, "Küçük Yaho" (Yahveh Katan) olarak da nitelendirilmiştir. Merkabah mistikleri Yahoel'in bu unvanını Metatron'un unvanı olarak kullanmışlardır.[163]

---

tianwritings.com/text/gospelebionites-panarion.html.)

162 Bkz. The Apocalypse of Abraham, 10: 7-8 (The Old Testament Pseudepigrapha içinde).

163 Bkz. Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, Schoken Books, USA 1954, s. 68.

C.
Üzeyir, Ezra Değil Metatron (Enoh)

Bütün bunların üzerinde bu kadar uzun durmamızın nedeni, Yahudilerin Allah'ın oğlu olarak kabul ettikleri Üzeyir'in Yahudi dinî geleneğinde kime tekabül ettiğini bulmaktır. Bunu yapabilmek için, Tevbe 30. ayete tekrar göz atmakta fayda vardır. Ayette "Yahudiler, Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur, dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kafir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan bâtıla) döndürülüyorlar!" denmektedir. Ayete dikkat edilirse, Yahudilerin Üzeyir'le ilgili inançları, Hıristiyanların İsa hakkındaki inançlarıyla birlikte zikredilmektedir. Bu ayette dikkati çeken başka bir husus, Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki çekişmelere işaret edilmesidir. Kur'an, pek çok yerde, Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki tartışmaları gündeme getirmektedir. Şu ayetler bununla ilgilidir:

"Bir de; Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası Cennet'e girmeyecek dediler. Bu, onların kuruntuları! De ki: Eğer doğ-

ru söyleyenler iseniz (iddianızı ispat edecek) delilinizi getirin." (Bakara 111)

"(Yahudiler) Yahudi olun ve (Hıristiyanlar da) Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız dediler. De ki: Hayır, hakka yönelen İbrahim'in dinine uyarız. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi." (Bakara 135)

"Yahudiler, Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller, dediler. Hıristiyanlar da, Yahudiler bir temel üzerinde değiller, dediler. Oysa hepsi Kitab'ı okuyorlar. (Kitab'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir." (Bakara 113)

"Yoksa siz, İbrahim de, İsmail de, İshak da, Yakub ile Yakuboğulları da Yahudi, ya da Hıristiyan idiler mi diyorsunuz? De ki: Sizler mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı? Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zalim kimdir? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir." (Bakara 140)

"(Bir de) Yahudiler ve Hıristiyanlar, Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız, dediler. De ki: Öyleyse (Allah) size neden günahlarınız sebebiyle azap ediyor? Hayır, siz de onun yarattıklarından bir beşersiniz. (Allah) dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunanların da hükümranlığı Allah'ındır. Dönüş de ancak O'nadır." (Maide 18)

"Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?" (Âl-i İmran 65)

"İbrahim, ne Yahudi, ne de Hıristiyandı; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslümandı, müşriklerden de değildi." (Âl-i İmran 67)

Yukarıda meâllerini verdiğimiz bu ayetler, tarih boyunca Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki temel tartışma konula-

rını özetlemektedir. Dinsel gelenek bakımından hem köken hem ilkeler yönüyle Yahudilikle ilişkisi bulunan Hıristiyanlığın mensupları, Yahudiliğin seçilmişlik ve ahit gibi temel değerlerine sahip çıkmış ve Yahudiliği geçersiz ilân etmişlerdir. Hıristiyan Kilisesinin iddiasına göre, Hıristiyanlığın İsa'dan sonraki mimarı Pavlus, Yahudi şeriatının neshedildiğini bildirmiş ve İbrahim'in gerçek neslinin artık Yahudiler değil, Hıristiyanlar olduğunu söylemiştir. Pavlus'un yorumuna göre, İbrahim'in neslinden olan herkes onun evladı değildir; onun evladı, ahde uyanlardır. İbrahim'le yapılan ahde uyanlar ise Hıristiyanlardır.[164] Petrus'un mektuplarında da Hıristiyan cemaatler seçme nesil, mukaddes millet, has kavim olarak tanımlanmıştır.[165] İsa'nın Yahudiler tarafından reddedilmesi ile haça gerilmesi arasında ilgi kuran Kilise, İsrailoğullarının seçilmişliğinin Hıristiyanlara geçmiş olduğu fikrini daima Yahudilere karşı kullanmıştır. Buna karşılık Yahudiler, Hıristiyanların iddialarını reddetmişler ve onların inançlarını sapkınlık olarak görmüşlerdir. Talmud'da "minim" (sapkınlar) olarak tanımlanan Hıristiyanların kutsal kitapları sahte, mabetleri de putperest mabedi olarak değerlendirilmiştir.[166] Hz. İbrahim'in Yahudi karakterine daima vurgu yapılmış, Tanrı'nın İsrailoğullarıyla yaptığı ahdin her zaman geçerli olduğu, onun seçilmiş halkından vazgeçmediği savunulmuştur.

Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki bu üstünlük tartışmalarının, Kur'an'ın Tevbe suresi 30. ayetinde zikredilen Üzeyir'in kimliğini tespitte önemli rol oynayacağı kanaatindeyiz. Bu ayette, Yahudilerin Allah'ın oğlu olduğunu iddia ettikleri Üzeyir ile Hıristiyanların Allah'ın oğlu olduğunu iddia ettikleri İsa'nın birlikte zikredilmesi, bu ikisinin ben-

---

164 Bkz. Romalılara, 9: 6-8.

165 1. Petrus, 2: 9.

166 Bkz. TB, Şabat 116a.

zer özellikler taşıdığını göz önünde bulundurmamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Konunun girişinde de dile getirildiği gibi, Hıristiyanların İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olması ile ilgili inançları Hıristiyanlığın temelini oluşturmaktadır. Hıristiyanlar açısından "Tanrı Oğlu İsa Mesih" ifadesi mecazi bir ifade olmayıp, hakikati ifade etmektedir. Bu bakımdan, Hristiyanların hakikati ifade eden "İsa Mesih Tanrı'nın Oğludur" inancıyla Yahudilerin Üzeyir'le ilgili inancını aynı çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Daha açık ifadeyle, Yahudilerin bu inancı mecaz nitelik taşımamaktadır. Gerçi Kur'an'da, "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız" ayetinde olduğu gibi "oğul" kelimesinin mecaz anlamda kullanıldığı da olmaktadır. Ancak, tartışmaya konu olan ayetteki "oğul" kelimesinin kullanımı bundan farklıdır. Bu ayette açıkça hakikati ifade eden Hıristiyan inancı referans alınmıştır. Ayetin Yahudilerle ilgili kısmı Yahudilik açısından problemli görünse de, Hıristiyanların inancıyla birlikte aynı formda zikredildiği için bu kısmı da Hıristiyanlarınki gibi hakikat anlamında anlamak gerekmektedir. Nitekim ünlü Yahudi bilgin Musa b. Meymun, Eski Ahit'te melekler ve İsrailoğulları için mecazî anlamda "Allah'ın oğlu" ifadesi geçtiği hâlde, Kur'an'daki bu ifadeyi, muhtemelen Hıristiyanların inancıyla birlikte zikredildiği için hakikat anlamında anlamış ve bunu Kur'an'ın Yahudilere bir iftirası olarak görmüştür. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, Hıristiyan inancının temelini oluşturan İsa'ya Hıristiyanlıkta yüklenen nitelikleri Üzeyir'de de arayarak bu şahsın gerçek kimliğini Yahudilikte bulabiliriz. Bizim şimdilik genel kanatimize göre bu şahıs gerçekte, yukarıda hakkında ayrıntılı bilgi verdiğimiz Merkabah mistisizminin temel figürü Metatron'dur. Bunu, Hıristiyanlıkta İsa'ya verilen unvanları ve ona yüklenen misyonları Metatronunkilerle karşılaştırarak ispat etmeyi deneyeceğiz. Ancak burada, konunun daha

iyi anlaşılabilmesi için, Metatron'un daha önceki kimliğine tekrar bir göz atmamız gerekecektir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Metatron, Rabbi İsmail'e gerçek kimliğini açıklamış ve aslında kendisinin Yared oğlu Enoh olduğunu bildirmiştir. İnsanoğlu Enoh iken Metatron'a nasıl dönüştüğünü de kısaca anlatmıştır.

Yared oğlu Enoh, Tevrat'ta anlatıldığına göre Adem'in yedinci kuşaktan torunudur. Tevrat'ta Enoh hakkında fazla bilgi verilmemiştir. Sadece, onun 365 yıl yaşadığı ve hayatı boyunca Allah'ın yolundan ayrılmadığı ve sonra birden gözden kaybolduğu, çünkü Allah'ın onu yanına aldığı belirtilmiştir.[167]

Tarihi milattan önce ikinci asra kadar geriye götürülen södografik (Pseudepigraphic) metinlerden I. Enoh, II. Enoh ve III. Enoh, Enoh'un Tevrat'ta anlatılan Allah'ın yanına yükselme serüvenini konu almaktadır. Bu metinlerde anlatıldığına göre, Tevrat'ta "Allah oğulları" olarak tanımlanan meleklerden bazıları yeryüzüne inmişti. Bunlar zamanla, insanoğlunun kızlarına karşı şehvet duymaya başlamışlar, sonra onlarla evlenerek cinsel ilişkiye girip kirlenmişlerdi. Onların bu evliliklerinden Nefilim denilen iri yapılı insanlar dünyaya gelmiş ve bunlar yeryüzünde fesat çıkarmışlardı. Tanrı, tufanla onları cezalandırmaya karar vermiş ve faziletli bilge Enoh'u bu olaya şahit olması için yanına almıştı. Sonra onu kendine baş yardımcı ve meleklerin reisi yapmıştı. Tanrı, kendi tacını Enoh'un başına geçirmiş ve ona sayısız gözün yanında yetmiş iki tane kanat vermişti. Bedeni yapısı tamamen değişen Enoh, Metatron olarak tam bir ilahî varlık haline dönüşmüştü.[168] O, artık Tanrı'nın suretinin prensi (Sar Ha-Panîm), evrenin sırlarının ve olaylarının yazıcısı (Sofer), Tanrı ile diğer varlıklar

---

167 Tekvin, 5: 23-24.

168 Bkz. III Enoch, 3-16. baplar. Ayrıca bkz. Graves-Patai, s. 100-103.

arasındaki aracı ve dünyanın hükümranı (Sar Ha-Olam) idi. Daha sonra Yahudi mistik geleneğinde ona "Tanrı'nın Oğlu" unvanı da verilmişti. O, uluhiyete ortak olmuştu. Tanrısal isim Yehovah'ın Tetragramı "Yahveh"in harflerinden "vav" onu temsil ediyordu.

Şimdi, Hıristiyanlıkta İsa'ya verilen unvanları ve ona yüklenen nitelikleri Tanrı'nın tahtının yanında tahta sahip olan Metatronunkilelerle (Enoh) karşılaştırarak, Tevbe 30. ayette Hz. İsa ile birlikte zikredilen Üzeyir'in kimliğini tespit edebiliriz.

Hıristiyanlıkta, Hıristiyan inancının merkezini oluşturan Hz. İsa'ya, onun kimliğini belirleyici birtakım unvanlar verilmiştir. "İnsanoğlu", "Tanrı Oğlu", "Rab", "Mesih", "Tanrı Kelamı" gibi unvanlar bunların başında gelmektedir.

İnsanoğlu unvanı, İsa'nın İncillerde en sık kullandığı unvandır. Bu unvan, sinoptik İncillerde 69, Yuhanna İncili'nde de 13 defa geçer. Sinoptik İncillerde sıkça kullanılan bu unvanın neyi ifade ettiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Hıristiyanların genel kanaatine göre, İsa bu unvanı kullanmak suretiyle kendi beşerî tabiatını hatırlatmıştır. Başka bir ifadeyle, İsa'da beşerî ve ilahî iki tabiatın bulunduğuna inanan Hıristiyan düşüncesine göre "İnsanoğlu" unvanı İsa'nın beşerî yönünün ifadesidir. Bazı araştırmacılar ise, "İnsanoğlu" unvanının kendisine hükümranlık, saltanat verilen kimse anlamına gelebileceğini söylemişlerdir. Eski Ahit'teki bazı metinlerden (örneğin Dan. 7: 13-14) hareketle dile getirilen bu yoruma göre İsa, sahip olduğu hükümranlık ve yargılama gücü nedeniyle kendisini "İnsanoğlu" olarak nitelendirmiştir.[169]

İsa'nın "İnsanoğlu" unvanı ile ilgili bu yorumlar, bazı açılardan Merkabah mistisizminin temel figürü Metatron'un

169 Şinasi Gündüz, Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 168-169.

niteliklerine uymaktadır. Nitekim, Metatron'un Sar Ha-Olam unvanı, onun dünyanın hükümranı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Merkabah metinlerinde belirtildiğine göre Metatron aslı itibarıyla bir insandır. Tanrı onu "Sar Ha-Panim" (Huzurun Prensi) unvanıyla kendisine baş yardımcı yapıp yüksek yetkilerle donatınca, bütün melekler "kadından doğan biri" olarak Metatrona bu yetkilerin verilmesine itiraz etmişlerdi.[170]

Metatron'la ilgili "İnsanoğlu" nitelendirmesi, Enoh kitabının I. Enoh olarak tasnif edilen Etiyopya versiyonunda daha açık görülmektedir. III. Enoh'ta kendisinin gerçekte Yared oğlu Enoh olduğunu söyleyen Metatron, I. Enoh'ta, henüz Enoh iken meleklerin ona "İnsanoğlu" diye hitap ettiğini bildirir: "Sonra bir melek geldi, beni selamladı ve şöyle dedi: Sen, fazilette doğan ve fazileti taşıyan İnsanoğlu[171]. Zaman Öncesinin fazileti seni terk etmeyecek." Melek, sözlerinin devamında, Tanrı'nın kurulacak yeni dünya için ona barış ilan edeceğini, barışın ebediyen onunla olacağını, herkesin yaşamak için ona geleceğini ve onun yolunu takip edeceğini belirtir.[172] Meleğin bu sözleri, İsa hakkında söylenenlerle büyük paralellik arz etmektedir.

İsa'ya Hıristiyan teolojisinde verilen bir diğer unvan, "Tanrı Oğlu"dur. Sinoptik İncillerde yalnızca birkaç yerde geçen bu unvan, Yuhanna İncilinde çok sık tekrarlanır. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu "Oğul" ve "oğlum" gibi ifadelerle de İncillerde dile getirilir. Örneğin Sinoptik İncillerde, İsa vaftiz olup sudan çıkarken gökten bir sesin "Sen

---

170 Bkz. III. Enoch, 6.

171 Kimi uzmanlar, burada sözü edilen "İnsanoğlu"nun Enoh'tan farklı biri olduğu kanaatindedir. Bkz. Daniel C. Olson, Enoch and Son of Man in the Epilogue of the Parables", Journal for the Study of the Pseudepigrapha, No: 18 (October 1998), s. 27-28.

172 Bkz. I. Enoch, The Old Testament Pseudepigrapha içinde, 71: 14-17.

benim sevgili oğlumsun" diye hitap ettiği belirtilir.[173] Sinoptik İncillerdeki bu ifadelerin benzerleri Eski Ahit'te de görülür. Eski Ahit'te, başta İsrailoğulları olmak üzere Davut gibi krallar, bazı peygamberler ve salih kimseler için "Tanrı Oğlu" deyimi kullanılır. Bu deyim, "Tanrı'nın seçkini" anlamına gelen mecazî bir deyimdir. Eski Ahit'teki Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili Baba-Oğul kavramları Yahudi teologlarca, gerçek anlamda baba-oğul ilişkisi olarak yorumlanmamıştır. Bu bakımdan, Sinoptik İncillerdeki "Tanrı Oğlu" kavramının mecaz anlam taşıdığı söylenebilir. Ancak Yuhanna İncili'ndeki ifadeleri bu şekilde yorumlamak mümkün değildir. Bu İncil'de anlatıldığına göre Yahudiler, Tanrı'nın oğlu olduğunu söylediği için İsa'ya şiddetle karşı çıkmışlardır. İsa, Yahudilerin bu tepkisi karşısında Eski Ahid'i referans alarak, sözünün Yahudi şeriatına uygun olduğunu iddia etmiştir. Fakat Yahudiler onun bu açıklamasından tatmin olmamışlardır. Onun söyledikleriyle Eski Ahit'teki ifadeler arasında her ne kadar paralellikler bulunsa da, Yahudiler İsa'nın üslubunu Yahudi teolojisi açısından küfür olarak değerlendirmişler ve cezalandırmak için onu yakalamaya çalışmışlardır.[174]

İncillerdeki "Tanrı Oğlu" ifadelerinin hepsi gerçekte Eski Ahit'tekiler gibi mecazî anlamda kullanılmış olsa bile, Hıristiyanlar İsa'ya Allah'la aynı özden "Tanrı Oğlu Tanrı" olarak inanmışlardır. İznik kredosu olarak bilinen Hıristiyan inanç sisteminde buna açıkça yer vermişlerdir.

Merkabah metinlerinde ve Enohiyan literatürde Metatron'un (Enoh'un) Tanrı'nın oğlu olduğuna ilişkin açık bir ifade geçmemektedir. Ancak Tevrat'ta, her ne kadar mecaz anlam taşısa da, meleklerden "Tanrı oğulları" diye bahsedilmesi, Metatron'a dönüşen Enoh'un baş melek olarak

173 Matta, 3: 17; Markos, 1: 11; Luka, 3: 22.

174 Bkz. Yuhanna, 10: 22-39.

bu unvanı aldığını akla getirmektedir. Nitekim daha sonra Kabalizmin (Yahudi mistisizmi) kutsal kitabı niteliğindeki Zohar'ın[175] Amsterdan edisyonunda Metatron'un bu unvanına açıkça işaret edilmiştir. Zohar'ın bu edisyonunda Metatron'un uluhiyetin orta unsurunu oluşturduğu ve onun Tanrı Yah'ın (Yehova) oğlu olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan, Metatron'la (Enoh) İsa arasında bir paralellik bulunmaktadır.

Buraya kadar söylenenleri toparlayacak olursak, Yahudi Merkabah mistik geleneğindeki Metatron'un (Enoh'un) konumuyla Hıristiyanlıktaki İsa Mesih'in konumu büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikleri şu şekilde maddeler halinde özetlemek mümkündür.

Her ikisi de Tanrı'nın oğlu ve onun sağ elidir.

Her ikisi de Tanrı'yla insanlar arasındaki tek aracıdır.

Her ikisinin de insani yönü bulunmaktadır.

Her ikisi de yeryüzünden Tanrı'nın katına alınmıştır.

Her ikisi de dünyanın hükümranıdır.

Her ikisi de tanrı olarak nitelendirilmektedir.

Yahudi geleneğinde, Hıristiyanlıktaki İsa Mesih'le bu özellikleri taşıyan başka bir dinî şahsiyet bulunmamaktadır. Her ne kadar, İlya, Ezekiel ve Ezra gibi ilahî aleme yolculuk yapan başka şahsiyetlerden söz ediliyorsa da, bunlara Enoh'a (Metatron) verilen nitelikler verilmemiştir. İsa Mesih ile pek çok açıdan benzerlik gösteren tek dinî şahsiyet Enoh'tur (Metatron).

Sonuç olarak, yapılan karşılaştırmalardan, İsa ile daha sonra Metatron'a dönüşen Enoh arasında pek çok benzerliğin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Gerçekten Yahudi mistik geleneğinde ve gnostik metinlerde Metatron olarak Enoh'a yüklenen konum ve nitelikler, Hıristiyanlıkta İsa'ya yüklenenlerle şaşılacak derecede benzerlik göstermekte-

175 Bkz. Galante, s. 18.

dir. Bu benzerlikler, Tevbe 30. ayette zikri geçen Üzeyir'in Ezra'dan daha çok Enoh olma ihtimalini ön plana çıkarmaktadır. Daha önce değinildiği gibi Ezra'nın, Yahudi tarihinde belli bir ağırlığının bulunduğu bir gerçektir. Öneminden dolayı Rabbanî gelenekte "İkinci Musa" olarak nitelendirilmesine rağmen Ezra'ya uluhiyet ve Allah'ın oğlu nitelikleri verilmemiştir. Mistik gelenekte ve apokaliptik literatürde de Ezra hakkında böyle nitelendirmelere rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, konuyla ilgilenenlerin çoğunluğu Kur'an'da sözü edilen Üzeyir'in Ezra olduğu fikri etrafında toplanmıştır. Bunun temel nedeni, Ezra ve Üzeyir kelimeleri arasındaki benzerlik ile Ezra'nın Yahudi tarihinde oynamış olduğu önemli roldür. Ezra ile Üzeyir kelimeleri arasındaki benzerlikten hareket ederek Üzeyir'in Ezra olduğu görüşünü benimseyen Newby, Merkabah mistisizmi ve Enohiyan literatürle ilgisinin bulunduğunu düşündüğü Hicaz Yahudilerinin Ezra'yı Allah'ın Oğlu olarak nitelendirmiş olabileceklerini söyler. Newby bu görüşünü, Ezra ile Enoh arasındaki benzerliklerle temellendirmeye çalışır. Ona göre Ezra, Enoh gibi göğe yükselme tecrübesi yaşamış bir kutsal yazıcıdır (sofer). Bundan dolayı Hicaz Yahudileri Ezra'yı Allah'ın oğullarından (Bene Elohim) biri olarak kabul etmiş olabilirler.[176] Newby'nin bu görüşü her ne kadar Kur'an'daki bilgiye bir temel oluyor gibi görünüyorsa da, bu temel pek sağlam değildir. Çünkü Newby'nin ileri sürdüğü bu özellikleri taşıyan başta Enoh olmak üzere İlya gibi başka isimler de vardır. Hicaz Yahudilerinin Merkabah mistisizminin ve kısmen apokaliptik nitelik taşıyan Merkabah literatürünün temel figürü olan Enoh yerine onunla birkaç noktada benzerliği bulunan Ezra'yı Allah'ın oğlu olarak kabul etmeleri akla pek uygun gelmemektedir.

---

176 Bkz. Newby, s. 59-60.

Bizim kanaatimize göre Kur'an'da sözü edilen Üzeyir, Ezra değil[177] Enoh'tur. Çünkü Enoh'la ilgili delil Ezra hakkında olandan çok daha fazladır. Enoh'un yapısal değişiklik geçirerek baş melek olması, Tekvin 6:2'de ise meleklerden Allah'ın Oğulları (Bene Elohim) olarak söz edilmesi bu delillerin başında gelmektedir. Merkabah mistik geleneğinde Enoh'un (Metatron) Tanrı'nın başyardımcısı ve onun varlıklar âlemine açılan kapısı olarak kabul edilmesi gibi anlayışlar bunu pekiştiren delillerdendir.

Üzeyir'in Enoh olduğu yolundaki kanaatimizi güçlendiren en önemli delil ise, onun İsa ile olan ortak yönleridir. Merkabah mistik geleneğinden ve Yahudi apokalipsizminden etkilendiği bilinen ilk Hıristiyanlar, muhtemelen Enoh'a yüklenen nitelikleri daha da geliştirerek İsa'ya yüklemişler ve Enoh'un yerine onu koymuşlardır. Nitekim Çıkış 23:20-21'de sözü edilen meleğin Merkabah literatünde Enoh (Metatron) olduğu ileri sürülürken, Justin, Tertullian, Cyprian ve Novatian gibi Kilise Babaları Yahudilerle polemiklerinde bu meleğin İsa olduğunu savunmuşlardır. Bu polemik, "Yahudiler, Üzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur, dediler..." (Tevbe, 30) şeklinde Kur'an'da ifade edilen Yahudi-Hıristiyan polemiğiyle pek çok açıdan örtüşmektedir.

Bu örtüşmeyle birlikte, Üzeyir'in Enoh olduğu görüşünde izaha kavuşturulması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Müslüman geleneğinde, Tevrat'ta zikri geçen Enoh'un İdris olduğu görüşü yaygındır.[178] Bu görüşün delili, Meryem

177 Üzeyir'in gerçekte Ezra olmadığını söyleyen başkaları da vardır. Ünlü Yahudi mühtedi Samuel b Yahya el-Mağribi, "Ezra, zannedildiği gibi Üzeyir değildir." der. Ona göre "Üzeyir" kelimesi "Eliazer"in Arapçalaşmış şeklidir. (Bkz. El-Mağribi, Yahudiliği Anlamak, Çev: Osman Cilacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 123.) "Üzeyir" kelimesinin kökeniyle ilgili daha farklı görüşler için bkz. Arthur Jeffery, The Foreign Vocabulary of the Qur'an, Cairo 1937, s. 214.

178 Bkz. A.J. Wensinck, "İdris", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basevi,

suresindeki şu ayetlerdir: "Kitap'ta İdris'i de an. Şüphesiz o doğru sözlü bir kimse, bir nebi idi. Onu yüce bir makama yükselttik."[179] Burada İdris'in yüce bir makama yükseltildiğinin ifade edilmesi, onun Tevrat'ta sözü geçen Enoh olduğunu akla getirmiştir.[180] Bu bağlamda tefsirlerde, İdris'le ilgili pek çok İsrailiyat türünden kıssalara yer verilmiştir.[181] Ancak Tevrat'ta, ölmeden göğe alındığı belirtilen İlya diye birinden de bahsedilmektedir.[182] Tevrat'taki bu bilginin de Müslüman tefsir geleneğine yansıdığı görülmektedir. Nitekim İbn-i Abbas ve İbn-i Mes'ud, "Ve İlyas da şüphe yok ki gönderilmiş peygamberlerdendi" (Saffat, 123) ayetinde sözü geçen İlyas'ın İdris olduğunu söylemiştir. Hatta İkrime'nin naklettiğine göre, İbn Mes'ud'un Mushafında bu ayet, "Ve İdris de şüphe yok ki gönderilmiş peygamberlerdendi" şeklindedir.[183] Bu da, Enoh'un İdris ile özdeşleştirilmesinin pek de problemsiz olmadığını göstermektedir. Diğer yandan, oryantalistler arasında İdris'i Ezra ile özdeşleştirenler de bulunmaktadır. Jeffery'nin naklettiğine göre, Casanova ve Torrey "İdris" kelimesini "Ezra"nın Yunancası "Esdras"a dayandırmaktadır.[184]

Bütün bunlardan çıkan sonuca göre, Yahudi geleneğindeki Enoh'un Üzeyir olması, İdris olmasından daha uzak bir

İstanbul 1988, V2/933-935.

179 Meryem, 56-57.

180 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Mar. Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul,1989.

181 Bu kıssalar için bkz. Abdullah Aydemir, Tefsirde İsrailiyyat, DİB Yayınları, Ankara ?, s. 278-281.

182 Bkz. II. Krallar, 2: 1-11.

183 Bkz. Ez-Zebidî, Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, çeviri ve şerh: Kamil Miras, DİB Yayınları, Ankara 1980, beşinci baskı, IX/88; Abdu'l-Vahhab en-Neccar, Kısasu'l-Enbiyâ, Beyrut 1986, s. 25.

184 Bkz. Jeffery, s. 52.

ihtimal değildir. Bundan dolayı Enoh'un Üzeyir olamayacağı iddia edilemez. Bize göre Tevbe suresindeki "Üzeyir" kelimesi "Mesih" kelimesi gibi bir unvan olup özel şahıs adı değildir. Muhtemelen bu unvan, Metatron Enoh'un Merkabah metinlerinden III. Enoh'ta sayılan yetmiş unvanından biri olan İbranice "Azaryahu" (veya Aramca "Adaryahu") kelimesinin[185] Arapçalaşmış şeklidir. Hicaz Yahudileri, "Tanrı'nın Yardımcısı" anlamında Enoh'un bu unvanını kullanmışlar ve Enoh'u, Hıristiyanların İsa Mesih'i niteledikleri gibi, Tanrı'nın Oğlu olarak nitelemişlerdir.

Sonuç olarak, Kur'an'ın Yahudileri Tanrı'ya oğul isnat etmekle suçlaması, Musa b. Meymun'un (Maimonides) iddia ettiği gibi bir iftira değildir. Ortodoks Yahudi inancında olmasa da, Yahudi mistik geleneğinde böyle bir inanç bulunmaktadır. Avram Galante'nin şu ifadeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Kutsal kitabı Zohar olan Kabalistler sağduyulu düşünceden çekindikleri için, onu kabul eden Talmud'u hor görürler. Tanrısallık kavramları, tek tanrıcı bir din olan Yahudi dininin tanrısallık kavramından farklıdır. Tanrı'nın gücünü sınırlayıp Mesih'i yücelterek onu Tanrı'nın oğlu olarak görürler. Hatta onu tanrı yerine koyup, bazen Tanrı'nın üç ayrı unsurun birleşiminden oluşan bir bütün olduğunu bile kabul ederler..." [186]

185 III. Enoch, 48D:1 (Appendix To 3 Enoch).

186 Galante, s. 18-19.

Üçüncü Bölüm

Meryem Teslisin Üçüncü Unsuru mu?

Kur'an'ın tartışmalı konularından bir diğeri, Meryem'in Teslisle ilgisidir. Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatçılar, "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve annemi iki ilah edinin dedin?..." ayetini referans alarak Kur'an'da Teslisin üçüncü unsuru olarak Kutsal Ruh yerine Meryem'in yerleştirildiğini ve bunun Hıristiyan öğretisi açısından ciddi bir hata olduğunu iddi etmektedirler. Örneğin, dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Abdul-Mesih El-Kindi, Abdulah b. İsmail el-Haşimî'yle polemiğinde bunu açıkça dile getirmektedir. El-Kindi, Müslüman El-Haşimî'ye karşı yazdığı apolojisinde, Mesih'in oğulluğu meselesinde olduğu gibi Teslisin de Kur'an'da yanlış yansıtıldığını iddia etmektedir. Ona göre Hz. Muhammed, Teslisteki dişil unsuru (Meryem) Yahudilerden almış ve Hıristiyan inancı gibi vermiştir.[187] El-Kindi'nin apolojisini notlarla neşreden William Muir, "The Coran" isimli çalışmasında bu konuda kısmen El-Kindi'ye katılır. Muir, Maide 116. ayetle ilgili olarak,

187 The Apology of Al-Kindi, tahkik edip neşreden: Sir William Muir, London 1887, s. 42.

Hz. Muhammed'in kendi zamanındaki Hıristiyan inancında Meryem'e Teslisin unsurları arasında yer verildiğini zannetmiş olabileceğini belirtir. Ona göre bunun nedeni, muhtemelen Doğu Kiliselerinde Bakire Meryem'e ibadet edilmesinden ve Hz. Muhammed'in Yahudi kökenli taraftarlarının Hıristiyanlık hakkında doğru olmayan yönlendirmelerinden kaynaklanmaktadır.[188] Diğer bir oryantalist Goldsack, Hz. Muhammed'in Teslis hakkındaki bilgiyi Arabistan bölgesindeki gnostic ve diğer heretik Hıristiyan gruplardan aldığını iddia eder.[189] Günümüz Katolik İslamiyatçılarından Thomas Michel, oryantalistlerin Kur'an'ın Teslis sunumuna eleştirilerini daha uzlaşmacı bir üslupla tekrar ederek şöyle der:

"Muhammed devrinde Büyük Arabistan'da (Suriye Çölünde, Sina'da, Doğu ve Güney Arabistan'da (Necet'te) çok sayıda Hıristiyan yaşamasına karşın, Mekke (Hicaz) yöresinde sayıları çok azdı. Mekke, Cahiliye devrinde bir putperest tapınağı olduğundan Hıristiyan düşüncelerinin yayılmasına karşı çıkmıştı. Hicaz'da yaşayan az sayıda Hıristiyanların dini eğitimi ise görünürde yetersiz kalmıştı. Hıristiyan eğitimi veren okullar veya kuruluşlar mevcut olmadığı gibi, Hıristiyan kutsal yazıları da henüz Arapça'ya çevrilmemişti. Bu nedenle Hıristiyan öğretisi ile ilgili sağlıklı bilgilerin oldukça ilkel bir aşamada kalması kaçınılmazdı.

'Muhammed'den Önce Arabistan'da Hıristiyanlık' adlı kitabında Trimingham, 'Geleneksel Sami Üçlüğü'nden söz eder. Arap aşiretleri putlarına değişik adlar verirlerdi, ancak esasta aşağıdaki kalıp geçerli idi:

Allah (Ulu Tanrı)---------Allat (Ulu Ana)

Baal (Rab)

188 Sir William Muir, The Coran: Its Composition And Teaching; And The Testimony It Bears To The Holy Scriptures, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1878, s. 179-180.

189 Bkz. W. Goldsack, The Origins of the Qur'an: An Enquiry Into The Sources Islam, The Christian Literature Society, London 1907, s. 34.

Hıristiyan inancında yetersiz şekilde eğitilmiş bazı Arap Hıristiyanların bu geleneksel müşrik kavramı kolayca benimsemiş olması mümkündür. Sözü geçen Arap Hıristiyanlar, Yüce Tanrı Allah'ı Baba ile, Meryem'i Ulu Ana ile, İsa'yı da fiziksel olarak Allah ile Meryem'den doğan Oğul Rab ile özdeşleştirdiler. Hıristiyan inancının bu şekilde çarpıtılması güvenilir Hıristiyan tanrıbilimcileri ve Kilise ileri gelenleri tarafından reddedilmişti. Tanrı doğasına yaraşmayan bu inancı Kur'an da kabul etmez. Hıristiyanlar, Tanrı'nın bir oğul tevlit etmenin çok fevkinde olduğu, Meryem ile İsa'nın Allah'a ilaveten iki tanrı olabileceği, ya da Allah'ın bu üç tanrıdan biri olduğu şeklindeki çarpıtmaları reddetme konusunda Kur'an'ın öğretisi ile eş kanıdadır."[190]

Thomas Michel, bu ifadelerinde, Kur'an'ın reddettiği Teslis inancının gerçek Hıristiyan öğretileri hakkında yeterince eğitilmemiş heretik Hicaz Hıristiyanlarının inancı olduğunu ve bu noktada Kur'an'ın yaklaşımının Kilisenin yaklaşımına paralel düştüğünü dile getirmektedir. Dolaylı olarak Michel, Kur'an'ın gerçek Hıristiyan öğretisini reddetmeyeceğini belirtmektedir.[191] Öte yandan o, Kur'an'ın gerçek Hıristiyan öğretisine atıf yapmamış olmasını da bir eksiklik olarak görmektedir.[192]

Yahudi bilim adamı H. Austryn Wolfson da, Kur'an'da sunulduğu şekliyle Hıristiyan Teslis ve enkarnasyon inancının, Kilise konsüllerince formüle edilmiş şekliyle uyuşmadığını belirtir. Wolfson, Maide 116. ayeti referans alarak, Kur'an'da sunulan Teslisin Allah, İsa ve Meryem'den oluş-

190 Thomas Michel, Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş, Orhan Basımevi, İstanbul 1992, s. 72-73.

191 William Muir ise, Hz. Muhammed'in İsa Mesih ve Meryem'le ilgili gerçek Hıristiyan öğretisi hakkında yeterli bilgiye sahip olması durumunda yine Teslisi reddedip reddetmeyeceğine bir soru işareti koymaktadır. Bkz. Muir, s. 180.

192 Michel, s. 73.

tuğununu, bunun da Kilise konsüllerinde belirlenen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh formülasyonuna uymadığını söyler.[193] Wolfson'a göre, Kur'an'da teslisin bu şekilde sunuluşunun Müslümanlarca tatmin edici bir açıklaması yapılmamıştır. Hatta enkarnasyon konusunda Hıristiyan mezhepleri arasındaki farklılıkları ayırt edecek kadar Hıristiyan Teslisi hakkında bilgi sahibi olan Müslümanlar bile bu konuda sessiz kalmışlardır. Onların Hıristiyanlardan öğrendikleri yeni bilgiler tutumlarında bir değişiklik meydana getirmemiştir. Kur'an'ın Allah, İsa ve Meryem üçlemesini mahkum edişini, konsüllerce belirlenen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesine tatbik etmişler ve aradaki farkı göz önünde bulundurmamışlardır.[194] Bununla birlikte Wolfson kendisi, Kur'an'daki farklı Teslis sunumunun bir açıklamasını yapmayı denemektedir. Ona göre Kur'an'da Teslisin bu şekilde sunulması, Hz. Muhammed zamanında zaten sönmüş bir Hıristiyan mezhebinin böyle bir Teslis anlayışına sahip olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca, Kur'an'daki Teslis formülasyonu Hıristiyanlık tarihinde örneksiz de değildir. Origen'in İbranilere Göre İncil'den iktibasında İsa, Kutsal Ruh'tan "Annem" diye söz etmektedir. Bu, Kur'an'da Teslisin üçüncü unsuru olarak Kutsal Ruh'un yerine Meryem'in konulmasını açıklamaya yarayacak bir bilgidir.[195]

Maide 116. ayetin Hıristiyan Teslisi ile ilgisi konusunda yukarıda örnek olarak verdiğimiz yorumlar, Kur'an'daki bilginin temelsiz olmadığını göstermektedir. Kur'an'ın kaynağını Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayandıran oryantalistler, Kur'an'daki bu farklı Teslis sunumunu tamamen reddetme yoluna gidememişlerdir. Onların kanısınca Hz. Muhammed

---

193 Bkz. H. Austryn Wolfson, Kelam Felsefeleri, çev: Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 233.

194 Wolfson, 239-240.

195 Wolfson, s. 233.

bu tür bilgileri Yahudi-Hristiyan kaynaklarından aldığına göre, Maide 116. ayette geçen bilginin de bir dayanağı olmalıdır. Hz. Muhammed Teslis hakkındaki bu farklı bilgiyi Hıristiyanlardan almıştır, fakat bilginin kaynağı ortodoks öğretiden sapmış heretik Hıristiyan gruplardır. Bu yorum, dolaylı da olsa Kur'an'daki bilginin dayanaksız olmadığını göstermektedir. Ancak Kur'an'daki Teslisle ilgili bilginin kapsamını sadece heretik Hıristiyan grupların inancıyla sınırlandırmak da doğru değildir. Wolfson'un Origen'in İbranilere Göre İncil'den yapmış olduğu alıntıdaki "Annem, Kutsal Ruh" ifadesine işaret etmesi, dikkatimizi ilk dönem Hıristiyanları arasındaki teolojik anlayış farklılıklarına yönlendirmektedir. Origen'in İbranilere Göre İncil'den yapmış olduğu alıntıdaki "Annem, Kutsal Ruh" ifadesinin ne anlama geldiğini kavrayabilmek için, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemdeki Yahudi Tanrı anlayışına bakmak gerekmektedir.

M.Ö. 587'de Babil sürgünü ile başlayıp M.S. 70 yılındaki Roma sürgünü ile doruk noktasına ulaşan Diaspora (sürgün) Yahudiliğinin Tanrı anlayışında önemli değişikler meydana gelmiştir. Diaspora yıllarında kendilerini çevreleyen dünyanın acımasızlığını daha yakından hisseden Yahudiler, kendileriyle birlikte yaşayan Tanrı anlayışını geliştirmişlerdir. Bu anlayışa göre Tanrı, Şekina ve Kutsal Ruh (Ruah Ha-Kodeş) adı verilen tecellileriyle artık İsrailoğullarının arasında yaşıyordu.

İbranicede ikamet etmek, çadır kurmak gibi anlamlara gelen "şakan" kelimesinden türetilen Şekina kavramı, tannaim metinlerinde yer alan bir kavramdır. Eski Ahit'te bu kavram yoktur. Şekina, Diasporada Yahudiler arasında yaşayan Tanrı imgesini ifade etmektedir. Tanrı, Şekina imgesiyle, İsrailoğullarının Diaspora yaşamına eşlik etmektedir. Bir rabbi bununla ilgili olarak şöyle demiştir:

"Gel, İsraillilerin Tanrı katında ne kadar sevildiklerini gör. 'Atalarınız Mısır'dayken kendimi onlara açık seçik bir

şekilde göster[me]dim mi?' denildiği gibi, nereye gittilerse Şekina onları takip etti. 'Sizin iyiliğiniz için Babil'e gönderildim' denildiği üzere, Şekina Babil'de onlarla birlikteydi. 'Rab, sizin Tanrınız, tutsaklığınızda sizinle olacak' denildiği gibi, gelecekte, İsrail'in kurtulacağı zaman da Şekina onlarla birlikte olacaktır. Bu, Tanrı, tutsaklığınızda size yardım etmek için dönecek demektir."[196]

Rabbilerin yorumuna göre, Şekina imgesiyle Tanrı İsrailoğullarının kaderine ortak olmuştur. İsrailoğulları nereye giderse Şekina da onlarla birlikte gidiyordu. Şekina, her an onların arasında hazır ve nâzırdı. Tevrat çalışanların yanında daima o hazır olurdu. Hastaları ziyaret eder, sadaka verenin yanında bulunur, hatta eşler arasındaki hayırlı işlerde onların yanında olurdu. Buna karşılık, kötü iş yapılan yerlerden uzak dururdu. Tanrı'nın huzuru olarak Şekina her yerde bulunabilirdi, ancak onun asıl yeri İsrail'di. Çünkü İsrail, Tanrı'nın iradesini yeryüzünde temsil etmek için seçilmiş ve kutsanmış bir halktı. Bununla birlikte İsrail'in işlediği günahlar, Şekina ile ilişkileri bozuyordu. Hatta İsrail'in işlediği günahlar Şekina'nın yeryüzünde ikamat yeri olan Bet Ha-Mikdaş'ın (Beytu'l-Makdis) yıkımına bile yol açmıştı. Rabbilerden birine göre Bet Ha-Mikdaş'ın yıkılması Şekina'nın İsrailoğullarının arasından ayrılmasına neden olmuştu.[197] Ancak rabbiler arasında buna zıt görüşler ileri sürenler de vardır. Kimilerine göre Şekina, İsrail temiz olmadığı zamanlarda bile onlarla birliktedir. İsrail sürgüne gönderildiğinde Şekina onlarla birlikte sürgüne gider. Bununla birlikte rabbiler, Hıristiyanlıkta olduğu gibi uluhiyette parçalanmaya izin vermemişlerdir. Şekinayı ayrı bir tanrısal varlık değil, Tanrı'nın yeryüzündeki mevcudiyeti olarak

196 TB, Megillah 29a.

197 TB, Şabat 33a.

görmüşlerdir. Bu tanrısal kavramın çok dikkatli kullanılması konusunda ikazlarda bulunmuşlardır.[198]

Ortaçağ Yahudi ilahiyatçıları Şekinayı Tanrı'yla insan arasında vahiy aracısı olarak yorumlamışlardır. Saadiyah Gaon'a göre Musa, Tanrı'nın huzuruna vahiy için çıktığında Tanrı'nın kendisini değil, Şekina'yı görmüştür. Gaon, antropomorfizmden kaçınmak ve Tanrı'nın birliğini ısrarla vurgulamak için Şekinayı Tanrı'nın yarattığı bir varlık olarak tanımlamıştır.[199] Yahuda Halevî, Saadiyah Gaon'un aracılıkla ilgili görüşünü paylaşmakla birlikte, Şekinayı Tanrı'dan ayrı bir yaratılmış varlık olarak görmemiştir. Ona göre Şekina, önce Toplanma Çadırında (Ohel Moed), sonra Bet Ha-Miktaş'ta ikamet etmiştir. Beth Ha-Mikdaş yıkılınca, Şekina yeryüzünde görünmez olmuştur. Mesih'in gelmesiyle tekrar yeryüzüne inecektir.[200]

Şekina kavramı, Yahudi mistisizminde merkezî bir yer almış ve Yahudi mistiklerin önemli meditasyon kavramlarından biri olmuştur. İlk Kabala metinlerinde ilahî sefirottaki dişil unsur olarak tanımlanan Şekina, sefirotun sonuncusu ve ilahi düzenin dayanağı idi. Daha sonraki dönemlerde Şekina, Tanrı'nın dişil yüzü ve kutsal ana olarak algılanmaya başlandı. Kabalacıların kutsal kitabı Zohar'da uluhiyet, Baba, Oğul ve Kutsal Ana olarak üçe taksim edildi; Tanrı Baba, Metatron Oğul ve Şekina Kutsal Ana idi.[201]

Diaspora Yahudiliğinde geliştirilen diğer bir tanrısal kavram olan Kutsal Ruh (Ruah Ha-Kodeş), Eski Ahit'in pek çok yerinde geçmesine rağmen, Tanrı'nın tecellisi olarak Kutsal Kitap Sonrası Yahudiliğinde (Post Biblical Judaism)

198 Bkz. Steven T. Katz, Jewish Ideas And Concepts, Schoken Books, New York 1977, s. 80-81.

199 Katz, s. 81.

200 Katz, s. 81-82.

201 Bkz. Zohar, III/51b, 65b-66a.

özel anlam kazanmıştır. Rabbanî düşüncede bu kavram, Tanrı'dan gelen peygamberî ruhu tanımlamak için kullanılmıştır. Rabbani düşünceye göre, Hz. Musa'nın Tevrat'ı dışında diğer İsrail peygamberlerine ait kutsal metinler Kutsal Ruh'un ilhamı altında oluşturulmuştur. "Ruah Elohim" ve "Ruah Adonay" olarak da tanımlanan Kutsal Ruh (Ruah Ha-Kodeş), dinî önderlere ve peygamberlere silsile yoluyla geçerdi. Rabbanî litaratürde, Şekina gibi Kutsal Ruh'un da zaman zaman İsrailoğullarının arasından çekildiğine işaret edilir. Bir rabbi, Birinci Mabedin yıkılmasıyla beş şeyin ortadan kaybolduğunu söyler. Bunların arasında Şekina ve Kutsal Ruh da vardır.[202] Başka bir rabbi de, Kutsal Ruh'un İsrail'den son peygamberler Haggay, Zekerya ve Malaki'nin ölümünden sonra ayrıldığını belirtir.[203] Midraşlarda ise, Kutsal Ruh'un her nesilde etkin olduğu bildirilir.

Rabbanî anlayışa göre Kutsal Ruh, Şekina gibi, sadece peygamberlerde bulunmaz. Karizmatik ve kutsal kişiler de bu gücü taşır. Örneğin, kutsal nitelikleri bulunan rabbilerin bu gücü taşıdığı söylenir. Hatta, Tevrat öğreten, salih amel işleyen ve Tevrat'ın bir mitzvasını (hükmünü) tam bir imanla uygulamaya çalışan kişilerin de Kutsal Ruh'un inayeti altında olduğuna inanılır. Mişna'da, Kutsal Ruh'un inayetini kazanmanın yolu şu şekilde bildirilir: "Dikkatli olmak temizliğe, temizlik arınmışlığa, arınmışlık arzularını kontrol altına almaya, arzularını kontrol altına almak kutsallığa, kutsallık tevazuya, tevazu günah korkusuna ve günah korkusu da kişiyi azizliğe götürür. Azizlik ise kişinin Kutsal Ruh'un inayetini elde etmesini sağlar."[204]

202 Bkz. En Yaakov, Yoma 21b.

203 En Yaakov, Yoma 9b.

204 Mishnah, giriş ve kısa ççıklama notlarıyle İbranice'den İngilizce'ye çev: Herbert Danby, Gr. Britain 1972, Sotah 9:15.

Kutsal Ruh'un peygamberlerin yanında fertlere de verildiğine inanıldığı gibi, bütün olarak İsrail'in bu gücün koruması ve rehberliği altında olduğuna inanılırdı.

Kutsal Ruh kavramının kullanımı, Yahudi teolojisinde bazı problemler de doğurmuştur. Onun, Şekina gibi yeryüzüne inmesi ve bazen İsrail'i terk edip Tanrı'ya dönmesi, Tanrı'nın bir hipostazı olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Bazen de doğrudan Tanrı'nın bir sinonimi olarak anlaşılmıştır. Ancak Hıristiyan teolojisinde olduğu gibi uluhiyetin bir parçası olarak görülmemiştir.[205]

Rabbanî literatürde benzer nitelikler ve fonksiyonlar yüklenen bu kavramın çoğu zaman Şekina kavramı ile birbirinin yerine kullanıldığı olmuştur. Bu bakımdan, Kutsal Ruh'un Şekina'dan farklı bir şey olmadığın söyleyenler de bulunmaktadır.[206]

Kutsal Kitap Sonrası Yahudiliğinde rabbilerin Tanrı'nın dünyadaki tezahür şekillerini ifade etmek için ortaya attıkları Şekina ve Kutsal Ruh kavramları, Philo gibi Yunan düşüncesinden etkilenen Yahudi filozoflarca Hıristiyan Tanrı anlayışının oluşumunu etkileyecek şekilde yorumlanmıştır. Tevrat'ın mitzvotuna (hükümlerine) uyan dindar bir Yahudi olan İskenderiyeli Philo, Tanrı'nın kendisini peygamberlere "Divine Spirit" dediği Kutsal Ruh'la gösterdiğine inanmıştır. Tekvin 15: 12'nin yorumunda Philo, Tanrı'nın İbrahim'e "derin uykusunda" Kutsal Ruh'la göründüğünü ve ona ilhamda bulunduğunu söylemiştir. Philo'ya göre Kutsal Ruh, insanın üzerine gelir, onu doldurur, onu ziyaret eder ve gerektiğinde ona konuşur. Musa'nın durumunda olduğu gibi, bazen istisnai olarak, kişinin ruhunda sürekli kalır. Philo, rabbilerden farklı olarak, Kutsal Ruh'un ilahî alemle insan arasında aracılık rolü üstlenen ayrı bir manevî varlık oldu-

205 Katz, s. 74-75.

206 Birnbaum, 599.

ğunu da söylemiştir.[207] Yahudiler Philo'nun bu Tanrı anlayışına pek sıcak bakmamışlar, ancak Hıristiyanlar ondan oldukça etkilenmişlerdir.[208] Ortaçağ Yahudi düşüncesinde Kutsal Ruh, muhtemelen Hıristiyanlığın Teslisine bir tepki olarak eski konumunu kaybetmiştir.[209]

Yahudi geleneğinde, özellikle gnostik ve mistik gelenekte Şekina dişil olarak düşünülmüştür. Ancak Kutsal Ruh'un (Ruah Ha-Kodeş) dişil olup olmadığı tartışmalıdır. İbranice "ruah" kelimesinin hem dişil hem eril olduğu, Kutsal Ruh'un da bazen kadın bazen erkek sesiyle konuştuğu ve bundan dolayı hem eril hem dişil nitelik taşıdığı söylenmektedir. Hıristiyanlık öncesi Yahudi heterodoks gruplardan biri olduğu ileri sürülen Sabiiler'de[210] ise "Ruha d Qudşa" adıyla anılan Kutsal Ruh dişil bir demon olarak nitelendirilmektedir. Sabiî metinlerinde bu demondan, iyi güçlere karşı mücadele veren kötü güçlerin, yedi gezegenin ve on iki burcun annesi olarak bahsedilmektedir.[211]

Yahudiliğin içinden doğan Hıristiyanlıkta Kutsal Ruh, Şekina'nın nitelik ve misyonlarını da kendinde toplayarak yer almıştır. Hıristiyan kutsal metinlerinde Grekçe "pneu´ma ha´gion" veya "to´ pneu´ma to´ ha´gion" şeklinde ifade edilen Kutsal Ruh, etkin bir tanrısal güç olarak ön plana çıkmıştır. Bakire Meryem'in rahminde vücut bulmasından başlayarak İsa'nın yaşamının her boyutunda rol oynamıştır. İsa vaftiz olunca Kutsal Ruh bir güvercin şeklinde

207 Katz, s. 75.

208 Armtrong, s. 101.

209 Katz, s. 76.

210 Sabiîlerin Yahudilikle ilgisi konusunda bkz. Şinasi Gündüz, The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaens and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians, Oxford University Press 1994.

211 Ruha d´Qudşa hakkında daha ayrıntılı olarak bkz. Gündüz, Sâbiîler: Son Gnostikler, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 103-104.

onun üzerine inmiş ve onu doldurmuştur. İsa'nın tanrısal eylemlerine hep o yön vermiştir. Çarmıhtaki ölümünden ve dirilip Tanrı'nın katına yükselmesinden sonra ise Kutsal Ruh onun yerine geçmiştir.

Kutsal Ruh'u Hıristiyan teolojisine yerleştiren ise Pavlus olmuştur. Pavlus yazılarında, "vaat ruhu" (Gal. 3:14), "evlat olma ruhu" (Rom. 8: 15), "Mesih'in Ruhu" (Rom. 8:11), "Rabbin Ruhu" (II. Kor. 3:17), "Tanrı'nın Ruhu" (Rom. 8:9) gibi ifadelerle bu güçten sıklıkla söz etmiştir. Ancak Pavlus'un yazılarındaki bu ifadelerden Kutsal Ruh'un mahiyetini açıkça anlamak zordur. Pavlus'un teolojisinde Ruh-Mesih ilişkisinde bir kapalılık vardır. Onun şu ifadelerinde bu açıkça görülür: "...Tanrı'nın Ruhu içinizde yaşıyorsa, siz benliğin değil, Ruh'un denetimindesiniz. Ama bir kişide Mesih'in Ruhu yoksa, o kişi Mesih'in değildir. Eğer Mesih içinizde ise, bedeniniz günahtan ötürü ölü olmakla beraber, aklanmış olduğunuz için ruhunuz diridir. Mesih İsa'yı ölümden dirilten Tanrı'nın Ruhu içinizde yaşıyorsa, Mesih'i ölümden dirilten Tanrı, içinizde yaşayan Ruhuyla ölümlü bedenlerinize de yaşam verecektir." (Rom. 8: 9-11) Pavlus, bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, Kutsal Ruh'u her zaman İsa Mesih'le birlikte düşünmüştür.

Pavlus'un yazılarında, Kutsal Ruh'a Yahudi geleneğinde verilen rolün aynısının verildiği görülür. Onun şu ifadeleri bunun örneğidir: "Herkesin ortak yararı için herkese Ruh'u belli eden bir yetenek veriliyor. Ruhun aracılığıyla birine bilgece konuşma yeteneği, bir diğerine aynı Ruh'tan bilgi iletme yeteneği, birine aynı Ruhla iman, bir diğerine aynı Ruhla hastaları iyileştirme gücü, birine mucizeler yapma gücü, birine peygamberlikte bulunma, birine ruhları ayırt etme, birine çeşitli dillerde konuşma, bir diğerine de bu dilleri çevirme yeteneği veriliyor. Bunların hepsini etkin kılan bir ve aynı Ruhtur. Ruh bunları herkese dilediği gibi, ayrı ayrı dağıtır." (I. Kor. 12: 7-11.)

Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlıkta da Kutsal Ruh'un cinsiyeti tartışmalıdır. İlk zamanlar, özellikle Ebiyonit çevrede yüksek bir değere sahip olan İbranilere Göre İncil'in dili Aramca'da "ruha" kelimesi dişildir.[212] Origen'in İbranilere Göre İncil'den naklettiği ifadeden de Kutsal Ruh'un dişil olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu İncilde İsa, "Annem, Kutsal Ruh beni saçımdan tuttu ve büyük Tabor dağına götürdü." diyerek Kutsal Ruh'tan annesi olarak söz etmektedir. Origen, İbranilere Göre İncil'deki bu ifadeyi reddetmemekte ve göklerde Baba'nın iradesini yerine getiren her varlığın İsa'nın annesi olabileceğini söylemektedir.[213] Budge'nin yayınladığı "Miscellaneous Coptic Texts"de nakledilen Kudüs'lü Cyril'le bir rahip arasındaki diyalogta da bu konuda ip uçları bulunmaktadır. Bu metinde anlatıldığına göre, Kudüs'lü Cyril'in muarızı rahip şöyle bir iddiada bulunur: "İbranilere Göre İncil'de yazılmıştır ki, Mesih dünyaya gelmek istediği zaman Merhametli Baba göklerdeki yüce bir gücü çağırmış ve Mesih'i ona emanet etmiştir. Bu güç dünyaya inmiş ve Meryem adıyla çağrılmıştır. Mesih onun rahminde yedi ay kaldıktan sonra dünyaya gelmiştir..." Rahibin bu sözleri karşısında Cyril şaşırmış ve bunun dört İncilin neresinde geçtiğini sormuştur. Rahip, İbranilere Göre İncil'de, cevabını vermiştir.[214]

Kutsal Ruh'la ilgili benzer ifadeler, miladî yedinci yüzyıla tarihlenen ve aslı Süryanice olan Elçi Thomas'ın İşleri'nde[215]

---

212 Kaufman Kohlerr-Samuel Krauss, "Trinity", The Jewish Encyclopedia, Funk and Wognalls Co., New York 1951, XII/260

213 Bkz. Origen's Commentary On The Gospel Of John, Book II: 6, The Ante-Nicene Fathers, Vol. X, Original Supplement To The American Edition, Ed: Allan Menziens, Fifth Edition.

214 Bkz. http://www.earlychristianwritings.com/gospelhebrews.html

215 Elçi Thomas'ın İşleri, Elçi Thomasa atfedilen gnostik Hıristiyan metinlerden biridir. Elçi Thomas'ın Hindistan'daki misyonerlik çalışmalarını konu alan bu metinde Mesih, ruhları madde dünyasından kurtarmaya çalışan semavî kurtarıcı olarak tasvir edilir. İsa Mesih'in

de görülmektedir. Bu metinde İsa'ya hitaben "Biz sana ve senin görünmez Babana ve bütün mahlukatın annesi Kutsal Ruh'una hamdederiz"[216] denmektedir. Evharistiya ayininde Kutsal Ruh'a hitaben yapılan duanın İngilizce çevirisinde ise Kutsal Ruh'un dişiliği ve anneliği daha belirgindir: "And he began to say: Come, O perfect compassion, Come O communion of the male, Come, she that knoweth the mysteries of him that is chosen, Come, she that hath part in all the combats of the noble champion (athlete), Come, the silence that revealeth the great things of the whole greatness, Come, she that manifesteth the hidden things and maketh the unspeakable things plain, the **holy dove** that beareth the twin young, Come, the hidden mother, Come, she that is manifest in her deeds and giveth joy and rest unto them that are joined unto her: Come and communicate with us in this eucharist which we celebrate in thy name and in the love-feast wherein we are gathered together at thy calling...And they said, Amen." [217]

Sözünü ettiğimiz metinlerdeki bu ifadeler, konumuzun anlaşılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu metinlerde Kutsal Ruhtan "anne" diye söz edilmesi onun cinsiyetinin dişil olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Origen'in ve Kudüs'lü Cyril'in tartıştığı rahibin İbranilere Göre İncil'den naklettiği ifadeler de dikkat çekicidir. Bu ifadeler, Kutsal Ruhla Meryem arasında bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. Gnostik Sabiî metinlerinde İsa'nın annesi olarak Kutsal Ruhun (Ruha d Qudşa) gösterilmesi[218] de

---

kurtarıcı elçiliğini yapan Thomas, büyüsel yöntemler kullanarak Hindistan'daki insanların ruhlarını kötü güçlerden arındırıp onları Hıristiyan yapmaya çalışır.

216 The Acts of Thomas, 4: 39 (http://reluctant-messenger.com/THE ACTS OF THE HOLY APOSTLE THOMAS.htm)

217 The Acts of Thomas, 5: 50 (http://reluctant-messenger.com/THE ACTS OF THE HOLY APOSTLE THOMAS.htm)

218 Bkz. Gündüz, The Knowledge of Life: The Origins and Early History of

bunu pekiştirmektedir. Acaba, gnostik eğilimli Hıristiyanlarda Kutsal Ruhla Meryem birbirine mi karıştırılmıştır? Bu sorunun cevap bulması, Kur'an'daki Teslisin formülü olarak gösterilen Maide 116. ayetin anlaşılması bakımından önem kazanmaktadır. Ancak, önce söz konusu İbranilere Göre İncil'in Hıristiyanlık tarihindeki yeri ve öneminin belirlenmesi gerekmektedir.

İsa'nın "Annem, Kutsal Ruh" sözünün kaynağı olarak gösterilen İbranilere Göre İncil, kanonik Matta İncili'nin İbrani harfleriyle yazılmış Aramca nüshasıdır. İncil'in orijinali ortada yoktur. Bu İncil'in içeriği hakkındaki bilgiler Kilise Babalarının yazıları yoluyla günümüze ulaşabilmiştir. Başta Origen olmak üzere pek çok Kilise Babası bu İncil'den söz etmiş ve ondan alıntılar yapmıştır. İrenaeus (130-200)[219] Adversus Haereses'te, Ebiyonitlerin sadece bu İncil'i kullandığını ve Pavlus'u reddettiğini belirtir.[220] Eusebius (260-340)[221], ilk dönem Kilise Babalarından Papias'tan (60-130) söz ederken, onun, İsa'nın önünde pek çok günahla itham edilen kadın hakkında İbranilere Göre İncil'dekine benzer başka bir hikâye anlattığını söyler.[222] Epiphanius (315-403), heretiklerle ilgili yazılarında, Nazoreanların Matta İncili'nin İbranice tam nüshasına sahip olduklarına değinir.[223] Bu İncil'den en çok söz eden ise Jerome'dur (340-420). Je-

---

the Mandaens and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians, s. 104; Kohler- Krauss, "Trinity", The Jewish Encyclopedia, XII/260.

219 İrenaeus, II. yüzyıl Kilise Babalarındandır. Adversus Haereses (Heretiklere Karşı), onun meşhur eserlerindendir. İrenaeus gnostiklere karşı yazdığı bu eserinde kutsal metinlerin kanonikleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.

220 İrenaeus, Against Heresies, Book I, 26: 2, Ante-Nicene Fathers Vol. I.

221 Eusebius, Kilise tarihi yazarıdır. Kendi dönemine kadar Hıristiyanlıktaki gelişmeler hakkında önemli bilgiler verir.

222 Bkz. Eusebius, The Church History of Esebius, Book III, 39: 17, Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Vol. I.

223 piphanius, Heresy, Book XXIV, 9: 4.

rom, İbranilere Göre İncil'i bizzat kendisinin Latince'ye ve Grekçe'ye çevirdiğini belirtir ve ondan alıntılar yapar.[224] Bu Kilise Babalarının hiçbiri, kanonik dört İncil'in dışında kalan İbranilere Göre İncil'in apokrif olduğunu iddia etmez. Hatta Origen, yukarıda da değinildiği gibi, bu İncil'de İsa'ya atfedilen "Annem, Kutsal Ruh" ifadesini sahih sayarak açıklamaya çalışır. İrenaus da bu İncil'e değer verir.

Kilise Babalarının İbranilere Göre İncil'e sahip olduklarını söyledikleri Ebiyonitler ve Nazoreanlar kimdir? İlk dönem Kilise Babalarından İrenaeus başta olmak üzere, Hippolytus, Tertullian, Eusebius, Epiphanus, Theodoret ve Jerome yazılarında Ebiyonit[225] adını verdikleri bir gruptan söz ederler. İrenaeus, Ebiyonitleri heretik gruplar içinde zikreder. Origen, Yahudilerle Ebiyonitler arasında pek az fark bulunduğunu, bununla birlikte Ebiyonitlerin Yahudilere nazaran biraz daha iyi olduğunu belirtir. Jerome, Ebiyonitler hakkında biraz daha net bilgi verir. Ancak onlardan bazen Nazerenler diye de söz eder. Jerom'un yazılarından, onun Ebiyonit ve Nazeren ismini sinonim olarak kullandığı anlaşılmaktadır.[226] Aynı durum Epiphanius'un yazılarında da görülür. İsa ve cemaatine Yahudiler tarafından Nazoreanlar dendiğini belirten Epiphanius, Ebiyonitler grubunu Nazoreanlardan Ebion adında birinin kurduğunu iddia eder. Böylece o, Ebiyonitleri Nazoreanlardan farklı bir grup gibi gösterir.[227]

---

224 Bkz. Jerome, De Viris İllustribus (On İllustrious Men), 2 (http://www.newadvent.org/fathers/2708.htm)

225 "Ebiyonit" kelimesi İbranice "yoksul, fakir" anlamına gelir. Bundan dolayı muhalifleri "Ebiyonit" isimini onları küçümsemek için kullanırlar. Ebiyonitler ise, Ebiyonitliği, İsa'nın "Dağdaki Vaazı"ında (İncil; Matta 5:1-11) bahsettiği içerikte ve "ruhta fakir olanlar" manasında anlamışlardır.

226 Adolph Harnack, History Of Dogma, Almanca'dan çev: Neil Buchanan, New York 1961, I/301.

227 Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Gündüz, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 95.

Kilise Babalarının bazen Ebiyonitler, bazen Nazoreanlar (veya Nazerenler) olarak adlandırdığı ve İbranilere Göre İncil'e sahip olduklarını söylediği bu Yahudi-Hıristiyan grubun resmi Kiliseden farklı birtakım inanç ve uygulamaları vardı. Bunlar İsa'nın Tanrılığını reddederler, sünnet olurlardı. Liderleri olarak Hz. İsa'nın kardeşi Yakub'u kabul ederlerdi. Yahudi ayin ve ibadetlerini yerine getirirler, kutsal gün olarak Şabat'a (Cumartesi) uyarlardı. İsa'yı son Yahudi peygamberi olarak tanır ve onun Mesih olduğunu söylerlerdi. Pavlus'u samimi bir Hıristiyan görmez ve onu dönme (içi başka dışı başka) sayarlardı. Kan dökmeyi reddettikleri için et yemezler ve ideal hayatın bitkilerle beslenmek olduğunu savunurlardı.[228]

Kilise Babalarının yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Ebiyonitler (Yahudi-Hıristiyanlar), beşinci yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişler, ondan sonra görünmez olmuşlardır. Resmi Kilisenin baskısı karşısında muhtemelen bunların bir kısmı diğer Hıristiyan gruplara katılmış, bir kısmı da daha rahat hareket edebilecekleri bölgelere sığınmışlardı. En uygun bölge ise Hicaz bölgesi idi.

Hicaz bölgesi eskiden beri heretik gruplar için varlıklarını rahat bir şekilde sürdürebilecekleri bir bölgeydi. Burada merkezî bir idare yoktu, kabileler özgür ve bağımsız bir şekilde yaşıyordu. Ebiyonitler, Beryllusçular[229] ve Kollidriyenler Araplar arasında taraftarlar bulmuştu.[230] Bunlardan

228 Bkz. Eusebius, Church History, Book III, Chapter XXCII, Post Nicene Fathers, Second Series, Translated Into English With Prolegomena And Explanatory Notes, Volumes I-VII, Under The Editorial Supervision Of Philip Schaff, D.D., Ll.D., And Henry Wace, D.D., Wm.B. Eerdemans Publishing Company, Vol 1,: Ayrıca bkz. Gündüz, Mitoloji ile Din Arasında, s. 96.

229 Arabistan'da Bostra bişhopu olan Beryllus'un taraftarları. Beryllus, İsa'nın inkarnasyon öncesi varlığını ve tanrılığını inkar eden bir monarkiyan heretikti.

230 Bkz. George Sale, The Koran Or Alcoran Of Mohammed, With Explana-

Kollidriyenler, Bakire Meryem'i tanrı edinmişler ve ona tapınmışlardı. Meryem'i tanrı kabul edip ona tapınan Kollidriyenlerden başka onu Teslisin üçüncü unsuru kabul eden ve "Meryemîler" (Mariamites) denilen gruplar da vardı.[231] Gnostik Ophiteler ise Teslisi Baba, Oğul ve Anne şeklinde formüle etmişler ve böylece Tesliste dişil bir unsura yer vermişlerdi.[232]

Bütün bunlardan öyle anlaşılıyor ki, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Teslisin unsurlarından birini dişil unsur oluşturmaktaydı.[233] Kutsal Ruh'tan anne olarak söz edilmesi böyle bir duruma yol açmıştı. Ancak Teslisin dişil unsurunun kimliği tam olarak belirlenememişti. Bunda, İsa'nın dünyaya gelmesinde Meryem'le birlikte önemli bir rol oynayan Kutsal Ruhun mahiyetinin ve uluhiyetteki yerinin uzunca bir süre belirsiz kalması etkin rol oynamıştı. Pavlus ve diğer ilk önderler Kutsal Ruh'un uluhiyetteki yeri hakkında bir şey söylememişlerdi. 325 İznik Konsülü'nde belirlenen kredonun sonuna "Ve Kutsal Ruha inanıyoruz" ifadesi eklenmişti, fakat bu ifade, Armstrong'un deyimiyle, Athanasius'un akidesine sanki sonradan eklenmiş izlenimi vermekteydi. Kutsal Ruh konusunda insanların aklı hâlâ karışıktı. Bazı Yahudilerde olduğu gibi, Kutsal Ruhun Tanrı'nın bir sinonimi mi yoksa ondan ayrı tanrısal bir varlık mı olduğu meselesi insanların kafasını meşgul ediyordu. Nazianus'lu Gregorios'un naklettiğine göre, bazıları Kutsal Ruhu bir etkinlik olarak görmüş, bazıları ise ne diyeceklerini bilememişlerdi.[234] Hatta bazıları, Meryem'i Kutsal Ruhun önüne geçirip onu teslisin unsur-

---

tory Notes And Reading From Savary's Version, Frederick Warne And Co., New York ?, s. 25

231 Sale, s. 25.

232 Kohlerr-Krauss, "Trinity", The Jewish Encyclopedia, XII/260

233 Bkz. Kohlerr-Krauss, "Trinity", The Jewish Encyclopedia, XII/260

234 Armstrong, s. 160-161.

larından biri olarak görmüştü. Kur'an çevirisinin girişinde George Sale bu konuda şunları söylemektedir: "Meryem'in uluhiyeti inancı İznik Konsülü'ne katılanlardan bazıları tarafından savunulmaktaydı. Bunlar, Baba'nın yanında iki Tanrı'nın daha bulunduğunu söylüyorlar ve bu iki Tanrı'nın Oğul ve Bakire Meryem olduğunu iddia ediyorlardı. Bunlara "Meryemîler" denmekteydi. Diğerleri Meryem'i beşerlikten muaf tutup ilahlaştırıyordu. Bu inanç, Papalığın Meryem'i teslisin tamamlayıcısı olarak görmesine yakın bir tasavvurdu. Bu aptalca tasavvur Kur'an'da putperestlik olarak mahkum edilmiş ve Muhammed'in elinde Teslise saldırması için bir koz olmuştu."[235]

Heretik teolojide Meryem'in Kutsal Ruhun yerine geçip, resmî Kilise doktirinine muhalif bir şekilde Teslisin üçüncü unsuru olarak kabul edilmesinin nedeni, muhtemelen ikisinden de "kutsal anne" olarak söz edilmiş olmasıydı. Hıristiyan Teslis teolojisinin karmaşık yapısına akıl erdiremeyen heretikler, soyut bir varlık olan Kutsal Ruhu, tasvirlerle somutlaştırılmış Meryem'le özdeşleştirmiş ve Meryem'i Kutsal Ruhun yerine koymuşlardı. Sahih öğretiye sahip olduğunu iddia eden resmî Kilise taraftartarlarına göre bu tür inançlara sahip olan heretik gruplar Hicaz bölgesinde bolca bulunmaktaydı. Kur'an bu grupların "heretik" Teslis inançlarını gerçek Hıristiyan öğretisi gibi sunmuştu.

Bütün bunlar, Hıristiyan apolojistlerin Teslisin Kur'anî formülasyonu olarak gördükleri Maide 116. ayeti bu yorum çerçevesinde destekleyecek delillerin Hıristiyanlık tarihinde bulunduğunu göstermektedir. Ancak, aslında bu ayetin Hıristiyan Teslis formülasyonu ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu ayette, sanıldığı şekilde Teslisin mahiyeti ve unsurları hakkında bilgi verilmemekte, Maulvi Muhammed Ali'nin belirttiği gibi, Hıristiyanların Allah'ın yanında İsa'ya

235 Sale, s. 25.

ve onun annesi Meryem'e tapınmaları eleştirilmektedir.[236] Teslisin reddedildiği ayetlerin hiçbirinde Hıristiyan Teslisinin unsurlarına ve Meryem'in uluhiyeti anlayışına değinilmemektedir.[237] Bu bakımdan, Maide 116. ayeti Hıristiyan Teslis formülasyonu ile ilişkilendirmek doğru değildir. Kur'an, Hıristiyanları iman bakımından eleştirirken resmî Hıristiyan inanç sistemini dikkate almamaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'an, Hıristiyan konsüllerinde tartışılan ve belirlenen resmî inanç sistemini temel almamaktadır. Sadece, iman-ibadet ilişkisi çerçevesinde Hıristiyan dinî yaşamında yer alan tevhide aykırı anlayışlar ve uygulamalar üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda Kur'an, Hıristiyanlıktaki Meryem'le ilgili anlayış ve uygulamaları[238] tevhide aykırı görerek Hıristiyanları eleştirmektedir ki, bu eleştiri George Sale'nin de işaret ettiği gibi dayanaksız değildir. Bu konuda Elmalılı Hamdi Yazır, Maide 116. ayetin yorumu çerçevesinde şunları söylemektedir:

"Bu âyetten anlaşılıyor ki, Allah'tan başka İsa'yı ilâh edinenler bulunduğu gibi, annesi Hz. Meryem'i de ilâh kabul edenler varmış. Acaba bunlar kimlerdir? Âyet bu yönü açıklamamıştır. Bununla beraber açıktır ki, bu da -olsa olsa- Hıristiyanlar arasında bulunacaktır. Gerçi Hıristiyanlar tarafından mezheplerince Hz. Meryem'in üçlemeye sokulmadığı ve bundan dolayı ona oğlu İsa gibi ilâh denmediği ileri sürülerek bu âyete itiraz edilmek istenilmiştir. Fakat birinci olarak, İbn Hazm'ın Fisâl'inde zikrettiği üzere, Hıristiyanlardan "Berberâniyye" fırkası vardı ki, bunlar İsa'ya da,

236 Krş. Maulvi Muhammed Ali, The Holy Qur-ân: Containing The Arabic Text With English Translation And Commentary, Third Edition, Lahore 1935, s. 284, not. 751. Ayrıca bkz. s. 273, not. 723; s. 247, not. 654.

237 Bkz. Nisa 171; Maide 73.

238 Hıristiyanlıktaki Meryem'le ilgili anlayış ve uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Günay Tümer, Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem, TDV Yayınları, Ankara 1996.

anasına da ilâh diyorlardı. Bu mezhep sonra bitmiş, kalmamıştır. Demek ki bunlar üçlemeyi, Baba, Ana, Oğul diye sayıyorlardı. Ve halk nazarında üçlemenin açık şekli de budur. İkinci olarak, Hıristiyanların üçleme inancı birlik değilse, hulûl (ruhun başka bir şeye girmesi) inancından ayrı değildir. İsa'da ilâhî bir tabiat veya İsa'nın bir cüz'ünü ilâh farz ederek onu tam bir ilâh edinenler Meryem'in de hamileliği esnasında o ilâhî cüz'ü taşıyan ve bundan dolayı bir ilâh olduğu inancından -ister istemez- uzak değildirler. Sonra kiliselerinde ve evlerinde Hz. İsa gibi Hz. Meryem'in de resimlerine karşı vaziyetleri, ibadet durumundan başka bir şey değildir. Bu bakımdan âyetin mânâsı yalnız Berberânîleri değil, diğerlerini de içine alır. Üçüncü olarak, böyle bir itiraz, âyetin mânâsındaki azarlama hitabını ve sorumluluğun dehşetini düşünmemek ve hesaba katmamaktan ileri gelmektedir. Zira azarlamanın asıl şiddeti, İsa'nın ilâh kabul edilmesi noktasında toplanmaktadır. Çünkü sorumluluk hitabı, 'Ey Meryemoğlu İsa' diye doğrudan doğruya ona yöneltilmiştir. Buna karşı Hz. İsa'nın 'Ey Rabbim, **annemi** demedim ama beni (kendimi) dedim' diyebileceğini farz etmek ve bundan dolayı İsa'ya ilâh demekte ısrar ettikleri halde, annesine ilâh dememekle bu dehşetli sorumluluğun azabını hafifletecekleri zannında bulunmanın ne büyük sapıklık olduğunu hatırlatmaya bile gerek yoktur."[239]

Elmalılı Hamdi Yazır'ın belirttiği gibi, Hıristiyan grupların geneli Teslisin unsurları arasında Meryem'e yer vermemiş olsa da, ilk dönemlerden itibaren Hıristiyanlıkta onun uluhiyetini çağrıştıracak gelişmeler olmuştur. 431 Efes Konsülü'nde Meryem'e "Tanrı doğuran" (theotokos) unvanının verilmesi bu süreci başlatmıştır. Hemen Efes Konsülü sonrasında, biri Efes'te olmak üzere Meryem adına kiliseler inşa edilmiş, onun için yortular oluşturulmuş ve adı Hıris-

239 Yazır, III/1851-1852 (Metin sadeleştirilerek alınmıştır).

tiyan litürjisine dahil edilmiştir. Doğrudan onun adına ilk yortular V. yüzyılda Bizans'ta başlamıştır. Bu ilk yortular, Müjdeleme ve Meryem'in Bakireliğini Anma yortularıdır. Bunları diğer yortular izlemiştir. Daha sonra bu yortular, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi üzerine oradan göç eden rahiplerce Batıya taşınmıştır.[240]

Meryem'i anma ve onu kutsama şeklinde başlayan yortular, zaman içerisinde onun ikonlarına tapınmaya yol açmıştır. İkonların konuştuğu, hareket ettiği, hastalara şifa verdiği gibi inanışlardan yola çıkılarak ikonlara tapınma derecesinde tazim gösterilmeye başlanmıştır. Bunun putperestlik olduğunu iddia edenler, ikonlara tazim göstermeyi şiddetle karşı çıkmışlardır. Buna karşılık Şamlı Yuhanna (Yuhanna Ed-Dımeşkî), "Oğul, görünmeyen Tanrı'nın sureti olduğu gibi, resimler, mozayikler ve diğer tasvirler manevî gerçeklerin muteber ifadeleri olabilir." diyerek ikonlara tapınmayı savunmuştur.[241]

Meryem'e tapınma derecesinde tazim ve bağlılık Monofizit Hıristiyanlarda da görülmektedir. Örneğin Habeş Kilisesinde, Kudüs ve İskenderiye Kiliselerinin etkisiyle Meryem'e bağlılık tapınma derecesine ulaşmıştır. Habeş Hıristiyanları, Meryem'e duaları, ilahileri, yortuları ve benzerlerini içeren Weddase Maryam'ı (Meryem'e Dua Kitabı) ayin servisine koymuşlardır. Onların Meryem'e olan tazimleri, zamanla onu bir ana tanrıça hâline getirmelerine yol açmıştır. Meryem'i İsa'dan ayrı bir cevher içinde düşünmeye başlayan Habeş Hıristiyanları, onun annesi Anna'yı da yarı-tanrıça kabul etmişlerdir. Meryem'in Baba ve Oğul üzerinde nüfuza sahip olduğuna, hüküm gününde insanların amelle-

240 Tümer, s. 54.

241 Tümer, s. 56; Ayrıca bkz. Leyla Hanecioğlu, Yuhanna Ed-Dımeşkî'nin İslâm ve Hıristiyanlık Arasındaki İlişkideki Yeri, Ank. Ü. Sos. Bilimler Ens., Ankara 2002 (Basılmamış yüksek lisans tezi), 21-23.

rinin hesaplarını kontrol edeceğine inandıklarından litürjilerinde Meryem'e yapılan dualara geniş yer ayırmışlardır.[242]

Haçlı Seferleri dönemine gelindiğinde, Meryem'in Batı Hıristiyan teolojisindeki konumu daha da yükselmiştir. Birçok araştırmacıya göre, Haçlı Seferleri sırasında İsa'ya eşit ve hatta daha üstün bir derece verilmiş olan Meryem, Teslisi gölgelemeye başlamıştır. Hatta bazı Hıristiyanların anlayışında Teslis, Baba, Oğul ve Meryem'den ibaret görülmüştür.[243]

Batı'da Meryem'le ilgili kaos Reform sürecinde daha belirgin hâle gelmiştir. Reformcular, Meryem'e ve azizlere karşı tavır almışlardır. Onlara göre Meryem, sadece İsa'nın annesi idi. Reformculara karşı reformla cevap vermeye kalkışan Kilise (Katolik Kilisesi), başlangıçta Meryem'e sadece tazim gösterilmesini istedi. Ancak Katolik çevrelerde Meryem'le ilgili anlayış ve uygulamalar aynen devam etti. Katolik Kilisesi, 1854'de Meryem'in günahsızlığını, 1950'de de göğe yükselişini, 1954'de Kraliçeliğini, 1964'de Kilisenin Annesi olduğunu, 1974'de de onunla ilgili kültü (Marialis Cultus) açıklayan Papalık bildirisini yayınladı.[244] 1975'de Papa VI. Paul, Uluslararası Meryem Kongresi vesilesiyle, Kardinal Leon Josef Suenens'e bir mektup göndererek Meryem'in İsa ve Kutsal Ruh karşısındaki konumunu belirledi. Papa bu mektubunda, içinde yaşanılan kritik zamanlarda Kutsal Ruh'a ve Meryem'e çifte bağlılığın önemini vurguladı.[245]

Bu Papalık metinleri çerçevesinde Meryem'in Kilisedeki yeri, önemi, rolü ve İsa ile Kutsal Ruh karşısındaki konumu Katolik Kateşizminde yeniden belirlenmiştir. Kateşizmin "Kutsal Ruh'a İnanıyorum" başlığını taşıyan üçüncü bölü-

242 Tümer, 60.

243 Tümer, 57-58.

244 Tümer, 62-63.

245 Bkz. http://www.udayton.edu/mary/resources/documents/suenens.html

münde yer alan ifadelere göre Meryem, Kilisenin Annesidir ve Kilise üzerinde Oğluyla birlikte rol oynamaktadır. Oğlunun kurtarıcı eylemine katıldığı için o, avukat, yardımcı, yardıma koşan ve arabulucuk yapandır. Bu rolü nedeniyle Meryem, Tanrı tarafından ilk günahın her türlü zararından uzak tutulmuş ve daima günahsız kalmıştır. Yeryüzündeki yaşamını tamamladıktan sonra, günahı ve ölümü yenen, Rablerin Rabbi Oğluna daha uygun olabilmek için ruhu ve bedeniyle göğe çıkarılmış ve Rab tarafından evrenin Kraliçesi olarak yüceltilmiştir.[246]

Kateşizmde, bu ifadelerden Meryem'in İsa ile eşit konumda olduğu anlayışının ortaya çıkmasını önlemek için, onun aracılık rolüne sahip olmasının Mesih'in tek aracı oluşuna gölge düşürmediği de vurgulanmıştır.[247]

Kateşizmin "Meryam Ana Kültü" başlığı altında yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: "Kilisenin Meryem Anaya gösterdiği dindarlık Hıristiyan kültünün özünde vardır. Meryem Ana'ya Kilise tarafından haklı ve yerinde olarak özel bir kültle saygı gösterilir. Gerçekten de, en eski zamanlardan beri, Meryem Ana'ya Tanrı'nın Annesi adıyla saygı gösterilmiştir; inananlılar tehlike ve ihtiyaç anlarında onun korumacılığına sığınırlar (...). Bu kült (...) biricik mutlak bir nitelik göstermesine karşın; (...) insan olmuş Kelâm'a, aynı şekilde Baba'ya ve Kutsal Ruh'a yapılan tapınma kültünden temelde farklıdır; 'bu, tapınmayı büyük ölçüde gayretlendirir. Tanrı'nın Annesine vakfedilen litürjik bayramlar ve Meryem Ana duaları, örneğin 'İncil'in özeti olan Tespih Duası' Meryem Ana'ya duyulan derin bağlılığın ifadesidir."[248]

---

246 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, Fransızca'dan çev: Dominik Pamir, Yayına Hazırlayan: 1893 Filmcilik Ltd. Şti., İstanbul 2000, s. 243-245.

247 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, s. 245.

248 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, s. 245.

Kateşizmin "Kutsal Ayinde Paskalya Gizi" bölümünün "Litürjik Yılda Meryem Ana ve Azizlerin Günleri" başlığı altında verilen şu ifadeler de yukarıdakilerini destekleyici içerik taşımaktadır: "Mesih'in gizlerini yıllık dönemlerde kutlayan Kutsal Kilise, esenlik işinde çözülemez bir bağla Oğluna bağlı olan Tanrı'nın Annesi, Meryem Ana'ya özel bir sevgiyle büyük bir saygı göstermektedir. Kilise Meryem Ana'da, tamamen aynısı olmayı arzulayıp umut ettiği, sevinçle seyrettiği arı bir resim karşısındaymış gibi insanlığın kurtarılışının en şahane meyvesine tapmakta ve onu yüceltmektedir."[249]

Kateşizmden naklettiğimiz bu ifadeler, Meryem'in Katolik öğretide ne denli yüceltildiğini ve ona tapınıldığını açık şekilde ortaya koymaktadır.

Hıristiyan dünyanın önemli bir kesimini oluşturan Ortodokslarda da Meryem'le ilgili inanç ve uygulamalar büyük oranda Katoliklerinkine benzemektedir. Katolikler gibi onlar, kiliselerinde Meryem'in resim ve heykellerine yer verirler. Meryem'le ilgili ayinlere, ilk olarak Meryem heykellerini öperek başlarlar. Meryem'e yapılan şu dua, Ortodoks Hıristiyanlıkta Meryem'in konumunu belirlemede ölçü olacak nitelik taşımaktadır: "Ey Tanrı Anası! Kararmış ruhumun ışığı, tek ümidim, koruyucum ve sığınağım...Bize biricik Oğlunun bedeni ve kanına katılma imkanı verdiğin için sana sonsuz şükürler olsun...Kalp gözümü aç. Bana hayat ver. Günahlarımı ve kusurlarımı bağışla."[250] Bu duadaki ifadeler, Ortodoksların Meryem hakkındaki inançlarının Katoliklerden pek farklı olmadığını göstermektedir. Sadece onlar, Meryem'in günahsızlığı inancını kabul etmemekte ve Katolikleri bu inançları dolayısıyla eleştirmektedirler.[251]

---

249 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, s. 293-294.

250 Ali İhsan Yitik, Hz. Meryem ve Efes: Dinler Tarihi Yazıları, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2001, s. 33.

251 Yitik, s. 32.

Bütün bunlar, Kur'an'ın Maide 116. ayetinde dile getirilen Hıristiyanlara yönelik Meryem'le ilgili eleştirinin dayanaksız olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, Hıristiyan öğretisinde önemli bir yeri olan Kutsal Ruhtan, uluhiyetinden Kur'an'da söz edilmemesi dikkat çekicidir. Hıristiyanlar, Baba ve Oğulun yanında Kutsal Ruhun da tanrı olduğuna inandıkları hâlde Kur'an'da bu konuya niye değinilmemiştir? Muhtemelen bunun en önemli nedeni, Yahudi geleneğinde olduğu gibi Hıristiyan düşüncesinde de Kutsal Ruhun Tanrı'nın bir tezahürü, varlıklardaki mevcudiyeti olarak anlaşılmasıdır. Bundan dolayı Kur'an, Hıristiyanların Kutsal Ruhun uluhiyeti hakkındaki anlayışlarını tevhide aykırı görmemiş olabilir. Ancak uluhiyetin üç unsurdan meydana geldiği anlayışını Kur'an hiçbir şekilde onaylamamaktadır.

Kur'an'ın Kutsal Ruh'un uluhiyeti ile ilgili Hıristiyan anlayışını eleştirmemesinin başka bir muhtemel nedeni, onun hakkında doğrudan bir tapınma kültünün oluşturulmamış olmasıdır. Hıristiyan ibadet düzeninde Kutsal Ruha da yer verilmekle birlikte, İsa ve Meryem gibi onun adına yortular geliştirilmemiş, kiliselerde onun resim ve heykellerine tapınma objesi olarak yer verilmemiştir. Onun Hıristiyan ibadetindeki yeri, cemaatle Mesih arasındaki birlikteliği sağlamak şeklinde tanımlanmıştır. Katolik öğretide bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Kutsal Ruh, bir ayinin yapısını oluşturan sözlerin, eylemlerin ve simgelerin arasından işittiklerinin, seyrettiklerinin ve ayinde yapılanların anlamlarını hayatlarına aktarmaları için Hıristiyanları ve ayini yönetenleri Allah Baba'nın Sureti ve Sözü olan Mesih'le canlı bağlantıya sokmaya çalışır."[252]

Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç şu ki Hıristiyanların Teslisin Kur'anî formülü olarak gördükleri ve eleştirdikleri

252 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, s. 277.

Maide suresi 116. ayetin bununla bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu ayette, sanıldığı şekilde Teslisin mahiyeti ve unsurları hakkında bilgi verilmemekte, Hıristiyanların Allah'ın yanında İsa'ya ve onun annesi Meryem'e tapınmaları eleştirilmektedir. Teslisin reddedildiği ayetlerin hiçbirinde Hıristiyan Teslisinin unsurlarına ve Meryem'in ulûhiyeti anlayışına değinilmemektedir. Bu bakımdan Maide 116. ayeti Hıristiyan Teslis formülasyonu ile ilişkilendirmek doğru değildir. Kur'an, Hıristiyanları iman bakımından eleştirirken resmî Hıristiyan inanç sistemini dikkate almamaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'an, Hıristiyan konsüllerinde tartışılan ve belirlenen resmî inanç sistemini temel almamaktadır. Sadece, iman-ibadet ilişkisi çerçevesinde Hıristiyan dinî yaşamında yer alan tevhide aykırı anlayışlar ve uygulamalar üzerinde durmaktadır.

Kur'an'ın Kutsal Ruhun tanrılığıyla ilgili Hıristiyan anlayışından bahsetmemesi iki muhtemel nedenle açıklanabilir. Bunlardan biri, gerçekten Kutsal Ruhun tanrısal bir yönünün bulunmasıdır. Diğer nedeni ise, İsa ve Meryem'le ilgili tapınma kültleri gibi Kutsal Ruha yönelik doğrudan bir tapınma kültünün oluşturulmamış olmasıdır. Hıristiyan ibadet düzeninde Kutsal Ruha da yer verilmektedir, ancak, İsa ve Meryem gibi onun adına düzenlenmiş yortular yoktur. Ayrıca, kiliselerde tapınma objesi olarak Kutsal Ruha ait resim ve heykeller bulunmamaktadır. Bu bakımdan, Hıristiyanların Kutsal Ruhun tanrılığı ile ilgili inançlarından Kur'an'da söz edilmemiş olabilir.

Bibliyografya

Adam, Baki, Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

Adang, Camilla, Muslim Writers On Judaism And The Hebrew Bible, E.J. Brill, Leiden 1996.

Ahroni, Reuben, Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature, Indiana University Press, 1986.

Albo, Yoseph, Sefer Ha-İkkarim, İbranîce -İngilizce, Tahkikli İbranice metni İngilizce tercümesiyle birlikte neşreden: Isaac Husik, Philadelphia 1946.

Aldred, Cyril, The Egyptians, Thames and Hudson publications, London 1988.

Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Edited by James B. Pritchard, Second Edition, Princeton University Press, USA 1955. (Bu kaynak, dipnotlarda ANET kısaltmasıyla belirtilmiştir).

Armstrong, Karen, Tanrının Tarihi, çev: Oktay Özel vd, Ayraç Yayınevi, Ankara 1998.

Arseven, Celal Esad, Eski İstanbul (Abidat ve Menabisi), Hazırlayan: Dilek Yelkenci, İstanbul 1989.

Avot de Rabbî Natan, TB içinde.

Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyyat, DİB Yayınları, Ankara ?.

Barer, Shlomo, The Magic Carpet, London 1952.

Ben Uzziel, Jonathan, On The Pentateuch With The Fragments of The Jerusalem Targum, Keldanî dilinden İngilizce'ye çev: J. W. Etheridge, Ktav Publishing House, New York 1968, içinde.

Birnbaum, Philip, Encyclopedia of Jewish Concepts, Hebrew Publishing Company, New York 1991.

Birnbaum, Philip, Encyclopedia of Jewish Concepts, New York 1991.

Breasted, James Henry, Ancient Records of Egypt, London 1988 (Bu kaynak, ARE kısaltmasıyla belirtilmiştir).

Britanica, VIII/599-600.

Bucaille, Maurice, Moïse et Pharaon Les Hébreux en Égypte, Paris 1994.

Budge, Ernest-Alfred Wallis, Cleopatra's Needles and Other Egyptian Obelisks: A series of descriptions of all the important inscribed obelisks with Hieroglyphic texts, translations,etc, The Religious Tract Society, London 1926.

Claston, Peter A., Chronicle of the Pharaohs, Thamed and Hudson Press, London 1994.

Cyprian, The Treatises of Cyprian, Tree Books Against the Jews, Ante-Nicene Fathers, Vol. V.

el-Mağribi, Samuel b Yahya, Yahudiliği Anlamak, Çev: Osman Cilacı, İnsan yayınları, İstanbul 1995.

El-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Neşr: Clement Huart, Paris 1899.

en-Neccar, Abdu'l-Vahhab, Kısasu'l-Enbiyâ, Beyrut 1986.

Epiphanius, Panarion, Book XXX, 16: 4-5.

Epstein, Perle, Kabala: Musevi Mistiklerin Yolu, Çev: Nusret karayazgan-Şiyma Barkın, Dharma yayınları, İstanbul 1993.

Erdem, Sargon, "Kazıklar Sahibi Firavun", Zafer Dergisi, Sakarya 1986, sayı 114.

Eusebius, Church History, Post Nicene Fathers, Vol. I, Second Series, Translated Into English With Prolegomena And Explanatory Notes, Volumes I-VII, Under The Editorial Supervision Of Philip Schaff, D.D., Ll.D., And Henry Wace, D.D., Wm.B. Eerdemans Publishing Company.

Eusebius, The Church History of Esebius, Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Vol. I.

Eyice, Semavi, "Dikilitaş", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Ez-Zebidî, Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, çeviri ve şerh: Kamil Miras, DİB Yayınları, Ankara 1980, beşinci baskı.

Finegan, Jack, Light From the Ancient Past, USA 1946.

Flusser, David, The Spiritual History of the Dead Sea Sect, İngilizce çeviri: Carol Glucker, MOD Books, Tel-Aviv 1989.

Galante, Abraham, Sabatay Sevi ve Sabataycıların Gelenkeleri, Çev: Erdoğan Ağca, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul 2000.

Goldberg, David J.-John D. Rayner, The Jewish People, Gr Britain 1987.

Goldsack, W., The Origins of the Qur'an: An Enquiry Into The Sources Islam, The Christian Literature Society, London 1907.

Graves, Robert-Raphael Patai, Hebrew Myths, Anchor Books, USA 1989.

Gündüz, Sâbiîler: Son Gnostikler, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998.

Gündüz, Şinasi, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

Gündüz, Şinasi, Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Gündüz, Şinasi, The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaens and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians, Oxford University Press 1994.

Gyllius, Petrus, İstanbul'un Tarihi Eserleri, Latince'den çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

Halman, Talat Sait, Eski Uygarlıkların Şiirleri, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1974.

Hanecioğlu, Leyla, Yuhanna Ed-Dımeşkî'nin İslâm ve Hıristiyanlık Arasındaki İlişkideki Yeri, Ank. Ü. Sos. Bilimler Ens., Ankara 2002 (Basılmamış yüksek lisans tezi).

Harnack , Adolph, History Of Dogma, Almanca'dan çev: Neil Buchanan, New York 1961.

Hazin, Lubâbu't-Te'vil fî Meâni't-Tenzîl, Mecmuatun Mine't-Tefâsir, Beyrut ? içinde.

I. Enoch, Çeviri ve Giriş Notu: E. Isaac, Old Testament Pseudepigrapha içinde.

III. Enoch, çeviri ve giriş notu: P. Alexander, The Old Testament Pseudepigrapha (Editör: James H. Charlesworth, USA 1983) içinde, I. Cilt.

İbn Habib, Yaakov, En Yaakov, İbranice-İngilizce, İngilizce'ye Çev: S.H. Glick, New York 5682

İbn Hazın, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal, Beyrut 1975.

İbn Kammuna, Tenkihu'l-Ebhâs li'l-Mileli's-Selâs, tahkik edip yayınlayan: Moshe Perlmann, Los Angles 1967.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut 1977.

İrenaeus, Against Heresies, Book I, 26: 2, Ante-Nicene Fathers Vol. I.

James, T.G.H., Pharaoh's People, London 1984.

Jeffery, Arthur, The Foreign Vocabulary of the Qur'an, Cairo 1937.

Jerome, De Viris İllustribus (On İllustrious Men),(http://www.newadvent.org/fathers/2708.htm)

Johnson, Paul, Yahudi Tarihi, çeviri: Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul 2000.

Joseph Jacobs-Ludwig Blau, "Holy Sprit", The Jewish Encyclopedia, Funk and Wognalls Co., New York 1951. cilt VIII.

Josephus, Against Apion, Transalated by J. Thackeray, Harvard University Press, Gr. Britain 1964.

Justin, Dialogue of Justin, Philosopher and Martyr, with Trypho, a Jew, Ante-Nicene Fathers, Vol. I, The Rev. Alexander Roberts, D.D.-James Donaldson, LL.D., revised and chronologically arranged, with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe, D.D., Wm. B. Eerdmans publishing company, Grand Rapids, 1980.

Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, Fransıca'dan çev: Dominik Pamir, Yayına Hazırlayan: 1893 Filmcilik Ltd. Şti., İstanbul 2000.

Katz, Steven T., Jewish Ideas And Concepts, Schoken Books, New York 1977.

Kılıç, Mahmut Erol, İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) Mar. Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 1989.

Kohlerr, Kaufman-Samuel Krauss, "Trinity", The Jewish Encyclopedia, Cilt XII.

Kutluay, Yaşar, İslam ve Yahudi Mezhepleri, Anka Yayınları, İstanbul 2001.

Kuzgun, Şaban, "Hâmân", İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1997, Cilt XV.

Lewis, Bernard, İslâm Dünyasında Yahudiler, Çeviren: B. Sina Şener, İmge Yayınları, Ankara 1996.

Lewittes, Mendell, Studies In Torah Judaism, New York 1966.

Maulvi Muhammed Ali, The Holy Qur-ân: Containing The Arabic Text With English Translation And Commentary, Third Edition, Lahore 1935.

Metz, Barbara, Temples, Tombs and Hieroglyphs, New York 1990.

Michel, Thomas, Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş, Orhan Basımevi, İstanbul 1992.

Mislınah, giriş ve kısa açıklama notlarıyle İbranice'den İngilizce'ye Çev: Herbert Danby, Gr. Britain 1972.

Moore, George F., Judaism in the First Centuires of the Christian Era, Harvard University Press, Cambridge 1950.

Muir, Sir William, The Coran: Its Composition And Teaching; And The Testimony It Bears To The Holy Scriptures, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1878.

Munoa, Phillip B., "The Jesus, The Merkavah and Martyrdom in Early Christian Tradition", JBL 121/2 (2002).

Mysliwiec, Karol, Eighteenth Dynasty Before the Amarna Period, E.J. Brill, Leiden 1985.

Nadich, Judah, Jewish Legends of the Second Commenwealth, Philadelphia 1983.

Newby, Gordon Darnell, A History of the Jews of Arabia, University of South Carolina, Colombia 1988.

Noakes, Aubrey, Cleopatra's Needles, London 1962.

Novatian, Treatise Concerning the Trinity, Chapter XVIII, Ante-Nicene Fathers, Vol. V.

Olson, Daniel C., Enoch and Son of Man in the Epilogue of the Parables", Journal for the Study of the Pseudepigrapha, No: 18 (October 1998).

Origen, Commentary On The Gospel Of John: Book II: 6, The Ante-Nicene Fathers, Vol. X.

Orlov, Andrei A., "Titles of Enoch-Metatron in 2 Enoch", JSP 18 (1998).

Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987 (ikinci baskı).

Partridge, Robert B., Faces of Pharaohs: Royal Mummies and Coffins From Ancient Thebes, The Rubican Press, London 1994.

Posener, Georges, A Dictionary of Egyptian Civilization, Paris 1959.

Rubenstein, Jeffrey L., "Elisha ben Abuya: Torah and Sinful Sage", The Journal of Jewish Thought and Philosophy, Sayı 7.

Sale, George, The Koran Or Alcoran Of Mohammed, With Explanatory Notes And Reading From Savary's Version, Frederick Warne And Co., New York ?.

Scholem, Gershom G., Major Trends in Jewish Mysticism, Schoken Books, USA 1954.

Silberman, Neil Asher, The Hidden Scrolls, USA 1994.

Stillman, Norman A.,,The Jews of Arap Lands, The Jewish Publication Society of America, USA 1979.

Strizower, Schifra, Exotic Jewish Communities, London 1962.

Suyuti, El-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an, Beyrut 1987.

Talmud Bavlî, İbranice-İngilizce, İngilizce Çevirinin Editörü Yehezkel (İzidor) Epstein, Soncino, London 1984-1990,

Tertullian, An Answer To The Jews, Chapter IX, Ante-Nicene Fathers, Vol. III.

The Acts of Thomas (http://reluctant-messenger.com/THE ACTS OF THE HOLY APOSTLE THOMAS.htm)

The Apocalypse of Abraham, The Old Testament Pseudepigrapha içinde.

The Apology of Al-Kindi, tahkikle neşreden: Sir William Muir, London 1887.

The Fourth Book Of Ezra, Giriş ve notlarla çeviren: B. M. Metzger, The Old Testament Pseudepigrapha (Editör: James H. Charlesworth, USA 1983) içinde.

The Zohar, Aramca ve İbranice'den İngilizce'ye Çev: Harry Sperling-Maurice Simon, Soncino Press, New York 1984 .

Tosefta, İngilizce çevirinin editörü: Jacob Neusner, New York 1979.

Trepp, Leo, A History of the Jewish Experience, New York 1973.

Tümer, Günay, Hıristiyanlıkta ve İsâm'da Hz. Meryem, TDV Yayınları, Ankara 1996.

Umar, Bilge, Türkiye'deki Tarihsel Anıtlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.

Wensinck, A.J., "İdris", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, Cilt V2.

White, J.E. Manchip, Ancient Egypt, London 1952.

Wilson, John A., The Culture of Ancient Egypt, The University of Chicago Press, USA 1956.

Wolfson, H. Austryn, Kelam Felsefeleri, çev: Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

Woolley, Sir Leonard, Abraham: Découvertes récentes sur les origines des hébreux, Payot, Paris 1949.

Yazır, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat ve Dağıtım.

Yitik, Ali İhsan, Hz. Meryem ve Efes: Dinler Tarihi Yazıları, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2001.

İndeks

I. Constantinus 25
I. Enoh 81
II. Amenhotep 23
II. Constantinus 25
II. Enoch 64
II. Enoh 81
III. Enoch 73
III. Enoh 81
III. Enoh Kitabı 61
III. Thutmose 40
III. Tutmose 13, 16, 20, 23, 24, 26, 29, 30, 37, 38
II. Ramses 11, 13, 38
I. Sesostris 20
I. Theodosius 25
I. Tutmose 22

A

Abdulah b. İsmail el-Haşimî 93
Aeloim 67
Ahroni 55, 56
Akadlı Sargon 11
Allah'ın Oğulları (Bene Elohim) 81, 86, 87
Amon tapınağı 29
Apofis (I. Apepi) 21
Arami Apokalipsi 67
Athanasius 109
Avaris 21
Azaryahu 89

B

Babil Amoraîmi 52
Babil Gaon 55
Babilli Hammurabi 11
Babil sürgünü 59, 97
Babil Talmudu 50, 53, 64
Bakire Meryem 46, 94, 102, 109, 110
Berberâniyye 111
Beryllus 108
Beryllusçular 108
Bet Ha-Mikdaş (Beytu'l-Makdis) 98
B. Lewin 55
Buhtunnasr 49
Büyük Hekhalot 61
Büyük Piramit 36

C

Constaninopolis 25
Cyprian 74, 75

D

Davut Evinin Mesihi 68
Deir el-Medine 36, 37
Deyr el-Bahri 23
Diaspora 97

Diaspora (Sürgün) cemaatleri 58
Dikilitaşlar 19, 20, 25, 38

E
Ebiyonit 107
Ebiyonitler 75, 106, 107, 108
Efes Konsülü 112
El-Kindi 93
Enoh 87
Enohiyan literatür 58, 69, 84, 86
Enoh kitabı 66
Epiphanius 75, 107
Eski Ahit 11, 12, 31, 46, 80
Eski Mısır 20, 35
Esseniler 66, 68
evtâd 18, 19, 35
Ezekiel 85
Ezra 49, 50, 52, 55, 56, 85

F
Ferisiler 66
Filistin 12, 54
Filistin Yahudileri 57
Firavun 7, 8, 16, 17, 18, 19, 23, 26, 29, 31, 35, 38, 39, 41

G
Gaon 99
Geniza yazmaları 68
George Sale 110
Gnostik inançlar 60
Gnostik Ophiteler 109
Gnostik Sabiî metinleri 105
Güneş Tanrısı 20

H
Habeş Hıristiyanları 113
Habeş Kilisesi 113
Haçlı Seferleri 114
Haman 29, 31, 32, 33, 38
Harun Mesihi 68
Hatçepsut 22, 23
H. Austryn Wolfson 95
Hem-lunu 33
Hemon 33
Heretik teoloji 110
Hıristiyan apolojistler 110
Hıristiyan Teslisi 96
Hicaz Hıristiyanları 95
Hicaz Yahudileri 57, 86
Hiksoslar 20, 21
Hz. İbrahim 11, 15
Hz. İsa 45, 47, 54, 108, 112
Hz. İshak 11
Hz. Meryem 111, 112
Hz. Muhammed 31, 57, 93, 94, 96
Hz. Musa 11, 12, 15, 29, 38, 47
Hz. Nuh 15
Hz. Yakup 11, 15
Hz. Yusuf 16

İ
İbn Hazm 53, 54, 111
İbraniler 21
İlya 85
İmparator Theodosius 25, 26
İnsanoğlu 81, 82, 83
İpu-wer Ağıdı 33, 34, 35
İrenaeus 106, 107
İsa 74, 76
İsa Mesih 80, 85, 89, 95, 103, 104
İsis 22
İskenderiyeli Philo 101
İsrail 98
İsrail Mesihi 68
İsrailoğulları 12, 24, 39, 47, 48, 52, 54, 98
İsrail Stelası 12
İznik Konsülü 110
İznik kredosu 45

J
Jacob Saphir 55
Jerome 106
Jesus 76

Josephus 21, 54, 67
Justin 74, 75

K
Kabala teslisi 65
Kabalizm 65, 85
Kabbala 61
Kateşizm 115, 116
Katolikler 116
Kha 36, 37, 38
Kha-amon 38
Kleopatra'nın İğneleri 25
Kollidriyenler 108
Kral Khufu 33, 36
Kudüs 54, 67, 113
Kudüs'lü Cyril 104
Kumran yazmaları 66, 68
Kutsal Ana 65, 66, 99
Kutsal Baba 65
Kutsal Kitaplardaki şahsiyetler 12
Kutsal Kitap şahsiyetleri 11
Kutsal Oğul 65, 66
Kutsal Ruh (Ruah Ha-Kodeş) 93, 97, 100, 101, 109
Küçük Hekhalot 61
Küçük Yahve 63

L
Lanetleşme hikâyesi 55
Leonard Woolley 12

M
Makdisi 57
Manetho 20
Marcellinus Comes 25
Mar Zutra 52
Matrona 65
Matta İncili 106
Maulvi Muhammed Ali 110
Maurice Bucaille 32
Melik 16
Melkizedek 68
Menkheper-Ra (III. Tutmose) 27
Menkheperreseneb 37, 38
Merkabah metinleri 83
Merkabah mistisizmi 58, 59, 60, 71, 76, 80, 86
Merneptah 12
Meryem 93, 94, 105, 110, 114, 115
Meryem Ana 115, 116
Meryemîler (Mariamites) 109
Metatron 61, 62, 64, 73
Mezopotamya 12
Mısır 12
Mısırbilimciler 37
Mısırbilim (Egyptology) 12
minim (sapkınlar) 79
Mose 40
Musa b. Meymun 53, 80, 89
mühür 60

N
Nazeren 107
Nazerenler 107, 108
Nazianus'lu Gregorios 109
Nazoreanlar 106, 107, 108
Novatian 75

O
Ortodokslar 116

P
Papias 106
Pavlus 69, 79, 103, 109
Peygamber Ezekiel 59
Peygamber İlya 53
Pi-Ramessum 13
Piramitler 36

R
Rabbanî Yahudilik 61
Rabbi Abuyaf 70
Rabbi Akiba 60
Rabbi İsmail 62, 70, 81
Rabbiler 52

Rabbi Yosef 65
Reformcular 114
Ruah Adonay 100
Ruah Elohim 100

S
Sabatay Sevi 67
Sabiiler 102
Sadukiler 53, 66
Samiler 21
Sana 54
Sar Ha-Olam 63, 64, 82
Sar Ha-Panim 63
Sar Ha-Panîm 81
Sekenenre 21
Sinoptik İnciller 82, 83
Sofer 63, 81
Soferim 53
södografik (Pseudepigraphic) metinler 50, 81
Suriye 12

Ş
şakan 97
Şamlı Yuhanna 113
Şekina 97, 99
Şeyh Abduh 19
Şiur Komah 61, 63

T
Tabut (Ahit Sandığı) 48
Takkanoth 52
Talmud 52, 60, 89
Tannaim 61
Tanrı Amon 17, 22, 24, 26, 27, 38
Tanrı Horus 17
Tanrı'nın seçkini 84
Tanrı Oğlu 67, 84
Tanrı Oğlu İsa Mesih 80
Tanrı Oğlu Tanrı 84
Tanrı oğulları 84
Tanrı Yehova 66
Teb krallığı 21
Tertullian 74
Teslis 93, 95, 114, 118
Tevrat 11, 12, 16, 48, 54, 87
Thomas Michel 95
Toplanma Çadırı (Ohel Moed) 99
Tzenuim 60

U-Ü
Ur 12
Üzeyir 45, 48, 77, 87

W
Walter Wreszinski 32
William Muir 93, 95

Y
Yahoel 76
Yahudi mistisizmi 59
Yahudi rabbiler 49
Yahveh Katan 74, 76
Yared oğlu Enoh 81
Yehoşua 76
Yehuda Ha-Nasi 52
Yehuda Kralı Ahap 53
Yemen Yahudileri 54, 55
Yeni Ahit 68, 69, 70, 79
Yeremya 54
Yorde Razîm 63
Yuhanna İncili 83, 84

Z
Zohar 85, 89, 99
zü'l-evtâd 18